

Qasimov Aslan

Kerem MƏMMƏDOV

ANTROPOLOGİYANIN ƏSASLARI

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 08.11.2006-cı il tarixli
814 sayılı əmri ilə ali məktəblər üçün
dərslək kimi təsdiq olunmuşdur.

Qanun -- 2006

Az2

Rəyçilər:

Q.S.İsmayilzadə,

tarix elmləri doktoru, professor

Ə.M.Dadaşov,

tarix elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor:

Y.M.Mahmudlu,

tarix elmləri doktoru professor, əməkdar elm xadimi

M.N.Mirzəyev,

tarix elmləri namizədi, dosent

Redaktor:

A.C.Bayramov

Məmmədov K. Antropologiyanın əsasları (Ali məktəb tələbələri üçün dərslik). Bakı, Qanun, 2006, 192 səh.

BDU-nun dosenti tarix elmləri namizədi Kərəm Məmmədovun bu kitabı Azərbaycanda antropologiyaya həsr edilmiş ilk dərslikdir. Kitab tələbələr, araşdırıcılar, həm də geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Q 0500050014-097 06-216
AB 022051

Az2

© QANUN – 2006

© Məmmədov K.

GİRİŞ

Antropologiya sözü yunan mənşəli olub, hərfi mənəsi "insan haqqında elm" deməkdir. Bu termini ilk dəfə işlətməmiş Aristotel bu söz altında daha çox insanın ruhi təbiətinin öyrənilməsinə nəzərdə tuturdu. Antropologiya sözünün insanın fiziki quruluşuna tətbiq olunmasına Maqnus Xundi tərəfindən yazılmış, 1501-ci ildə Leypsiqdə latın dilində nəşr olunmuş "İnsanın ləyaqət, təbiət və xüsusiyyətlərinin antropologiyası və insan bədən elementlərinin hissələri və üzvləri haqqında" əsərində rast gəlinir.

1533-cü ildə italyan Qaleatso Kapellanın insanların fərdi dəyişikliyindən bəhs edən "Antropologiya, yaxud insanın təbiəti haqqında fikirlər" əsəri 17-cü yüz görmüşdür.

1594-cü ildə Kosmanın əvvəlcə "Antropoloji psixologiya və ya insan ruhu haqqında təlim", sonra isə "İnsan bədəninin metodik təsvirlə quruluşu haqqında" əsərləri çap olunmuşdur.

Bununla da Qərbi Avropada bir tərəfdən insan bədənini, digər tərəfdən isə onun ruhi təbiətini öyrənən elm kimi, hələ

erken dövrlərdən antropologiyanın ikili anlayışı meydana gəlmişdir. Məsələn, 1655-ci ildə çap olunmuş, **"Ayrılmış antropologiya və ya qısa fəlsəfi və anatomik nəticələrdə əks olunmuş insan təbiətinin ideyası haqqında"** ingilis dilli, müəllifi məlum olmayan əsər bu cür ikili mənə daşıyır.

Hələ lap qədim zamanlardan insanlar fərqli cizgilərə və rəngə malik insan qrupları ilə rastlaşdıqda öz fiziki quruluşlarına da diqqət yetirməyə başlamışlar. Artıq üst paleolitdə öz qəbilə üzvlərinin sifətlərinə daha çox fikir verməyə başlayan insan onların heyranedici reallığı ilə seçilən sümük heykəllərini yonmağa başlamışdı. Üst paleolitə aid olunan Buret düşərgəsindən tapılmış qadın heykəlində monqoloidlərə xas olan enli sifət və yastı burun açıq-aşkar sezilir. Bu xüsusiyyətlər Qərbi Avropanın üst paleolitə aid düşərgələrindən tapılmış insan heykəllərində o qədər də pəzərə çarpmır.

Üst paleolit dövrünün incəsənətindəki realizmə neolit dövründə rast gəlinmədiyindən, neolit dövrü heykəlləri hər hansı bir antropoloji tədqiqat üçün yararsızdır. Belə ki, bu dövrə aid Tripole və eləcə də Türkmənistanın eneolit dövrü insan təsvirləri ümumi cizgildə verilmişdir. Daha ifadəli və parlaq incəsənət nümunələri Qədim Şərqdə ilk dövlətlərin yaranma dövrünə təsadüf edir.

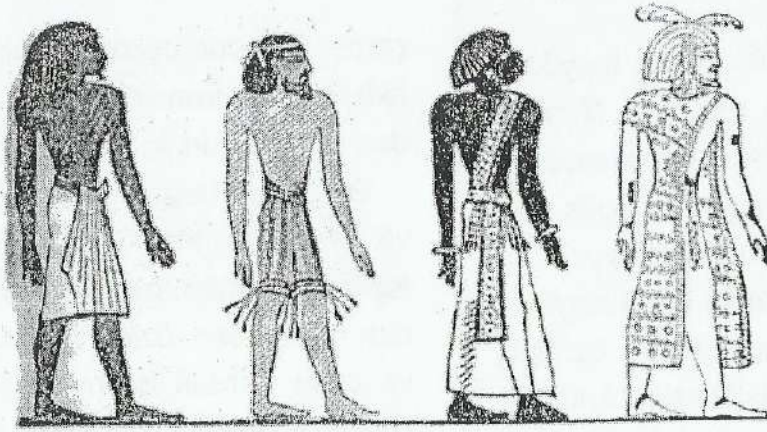
Qədim İkiçayarasından tapılan rəsm və heykəllərdə ensiz sifətli, uzunbaşlı şumerlərlə enli sifətli, yumrubaşlı akkadlar arasındakı morfoloji fərq kəskin şəkildə nəzərə

çarpmır. Buradan aşkar edilmiş Quti padşahının heykəlini tədqiq edən fransız alimi T.Ami onu antropoloji baxımdan Şuşa şəhərinin azərbaycanlıları ilə eyniləşdirir.

Ən zəngin heykəltaraşlıq abidələri və rəsm əsərləri Qədim Misirdən tapılmışdır. Misir heykəltaraşları qədim misirlilərin özlərinin mürəkkəb və uzun tarixləri boyunca qarşılaşdıqları müxtəlif xalqların təsvirlərini az versələr də, Misir rəngkarlarının onları əhatə edən xalqları gözəl tanımaları, özləri ilə qonşu xalqlar arasındakı fiziki fərqləri bilmələri və bu fərqləri rənglərlə ifadə etməyi bacarmaları onların rəsm əsərlərindən məlum olur. Dövrümüze qədər gəlib çatmış qədim Misir rəsmlərində firona xərac verən xalqların antropoloji baxımdan müxtəlif olduğunu ifadə etmək istəyən rəssam qırmızı rənglə misirlilərin özlərini, ağ boya ilə şimal xalqlarını, sarı boya ilə şərqiləri, qara boya ilə isə cənubdakı xalqları təsvir etmişdir. Meyitlərin mumiyalaşdırılması da qədim misirlilərin insan bədəninin quruluşu ilə dərin tanışlıqlarından xəbər verir.

Qədim Çin yazılı mənbələrindən məlum olur ki, milad ərəfəsində Mərkəzi Asiyada yaşayan xalqların bəziləri, xüsusilə də, hunlar monqoloid deyildilər və daha çox avropoidlərə bənzəyirmişlər.

Qurucuları enlisifətli, qıyıqgözlü əhali olan Krit mədəniyyəti də öz heykəltaraşlıq nümunələri ilə diqqəti çəkir. Sonralar bu mədəniyyəti əxz etmiş qədim yunanlar öz antropoloji müşahidələrini daha da genişləndirmiş və insan bədəninin quruluşunun öyrənilməsi sahəsində mühüm addımlar atmışlar. Məsələn, qədim yunan həkim-i Hippokrat iqlimin insan orqanizminə təsirini öyrənmiş və insan bədənindəki dörd "şirənin" onun xasiyyətinə təsir etməsini yazmışdır. Temperamentlər haqqındakı bu telimə görə, bədəndəki mayenin çoxunu qan təşkil etdikdə insan sanqvinik, sarı öd çox olduqda xolerik, qara öd üstünlük təşkil etdikdə, melanxolik, selik çox olduqda isə fleqmatik olur.

Miladdan əvvəl 484-406-cı illərdə yaşamış Herodotun "Tarix" əsərində isə qədim xalqların məişət və adətləri ilə yanaşı, həm də onların fiziki tipləri haqqında məlumat

verilir. Məsələn, Qara dənizin şərqində yaşamış qədim kolxları təsvir edən Herodot onların qara dərilili, qıvrımsaçlı olmalarını, Yuxarı Dondan Volqa (İdil) çayının orta axarına qədərki ərazidə yaşayan budinlərin (budun - qədim türk dilində tayfa deməkdir) isə (Herodot bu adda tayfanın Azərbaycanda da yaşamasını qeyd edir) "mavigözlü, sarısaçlı" olduqlarını yazır. Bu cür məlumatlar paleoantropoloji bilikləri zənginləşdirərək, xalqların böyük köçünə qədərki antropoloji tiplərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Xalqların böyük köçü zamanı ayrı-ayrı xalqların antropoloji tiplərindəki fərqlər daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Bu köçlərə "liderlik" edən türk tayfalarının adları Avropa dillərinin lüğət tərkibinə daxil olur. Məsələn, "hun" sözü alman, çex və slovak dillərində "nəhəng", "avar" etnonimi isə "obr" şəklinə düşərək, Karpat slavyanlarının və macarların dillərində "bahadır" mənasını verir ki, bu da bəzi alimlərin iddia etdikləri kimi, guya qədim türklərin klassik monqoloid irqinə mənsub olmaları fikirləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu baxımdan T.A.Tot və B.V.Firşteynin apardıqları tədqiqatların nəticələri xüsusilə, diqqəti çəkir: "Hun və avarların əsas kütləsində faktiki olaraq, heç bir monqoloid qarışığı yoxdur". Çinlə qonşuluqda yaşayan, tsze - tsze adlanan şərq türkləri klassik monqoloid olan çinlilərdən avropoid irqinə xas olan əlamətlərlə - dik burunları, qalın saqqalları, göz quruluşları və uca boyları ilə fərqlənirdilər. Orta əsrlərdə

Avrasiya əhalisinin əksəriyyətini təşkil etmiş türk xalqlarının avropoid irqinə mənsub olmaları artıq heç kəsə şübhə doğurmur. Xəzər ətrafındakı kurqlardan tapılan, qıpçaqlara aid edilən kəllələri tədqiq edən antropoloq A.V.Şevçenko əldə etdiyi materiallarla bağlı yazırdı: "İndi biz Cənubi Rusiya çöllərində XI əsrin sonlarından monqol hücumlarına qədərki dövrdə hökmranlıq etmiş qıpçaqların kranioloji tipi haqqında təsəvvürə malik ola bilərik... Tapılan kəllələr kəskin çıxıntılı burunları və diş çökəkliyinin dərinliyi ilə seçilir ki, bu da XI əsrdə Avrasiya çöllərində məskunlaşmış türklərin avropoid irqinə mənsub olmalarını göstərir".

Avropada orta əsrlər qaranlıq və cəhəlat dövrü olduğundan, elmi biliklərin mərkəzi müsəlman Şərqi idi. Burada İbn Sina, Biruni kimi, dahilər fəaliyyət göstərirdilər. Müasir anatomiya ədəbiyyatında müsəlman Şərfinin elmi dili sayılan ərəbcədən keçmiş çox sözlərin olması bununla bağlıdır.

Avropada intibah dövrünün başlanması ilə anatomiya sahəsində də uğurlu addımlar atılmağa başladı. İnsan bədəninin dərinəndən öyrənilməsi nəticəsində anatomiyanın islahatçısı sayılan Vezali (1514-1564) "İnsan bədəninin quruluşu" əsərini yazdı. XV-XVI əsrlərdəki böyük coğrafi kəşflər irqlər haqqında mövcud olmuş fikirləri kökündən dəyişdirdi.

XVII - XVIII əsrlərdə F.Bekon, R.Dekart, İ.Nyuton və s. kimi alimlərin kəşfləri ilə yanaşı, insan haqqında biliklərin

zənginləşməsi, xalqların qohumluqları ilə bağlı tədqiqatların aparılması prosesi güclənir. Antropologiyaya daha geniş mənə verən fransız ensiklopediyaçıları bu ad altında ümumiyyətlə insan haqqında bilikləri başa düşürdülər. XVIII - XIX əsrlərin alman filosofları, xüsusilə də, İ.Kant antropologiyanın tərkibinə əsasən psixoloji məsələləri aid edirdilər. XIX əsrdə İngiltərədə, ABŞ-da və Fransada antropologiya dedikdə, birinci insanın fiziki quruluşu (fiziki antropologiya), ikincisi isə müxtəlif xalqların, tayfaların keçmiş və müasir mədəniyyətləri haqqında (mədəni antropologiya) elmi biliklər nəzərdə tutulurdu. Rus - sovet alimləri isə antropologiyayı insanın bioloji xüsusiyyətləri, irqlər adlanan bölgülər əsasında insan orqanizmlərinin bioloji xüsusiyyətlərinin qruplaşdırılması, insanın mənşə məsələlərini araşdıran elm sahəsi hesab edirdilər. Onların fikrincə, "antropologiya dəyişkənliyin qanunauyğunluqları və onu idarə edən amilləri öyrənən elm sahəsidir".

Hazırda antropologiyanın digər elmlər arasında yeri haqqında hamı tərəfindən qəbul ediləcək ümumi fikir yoxdur. Həm ABŞ, həm də Avropa alimləri antropologiya adı altında üç sahəni - antropologiyanın özünü, etnoqrafiyanı və arxeologiyayı birləşdirirlər. Onlardan birincisinə "bioloji və ya fiziki antropologiya", etnoqrafiya və qismən arxeologiyayı əhatə edən sahəyə isə "sosial antropologiya" deyilir. Antropologiya təbiətşünaslığın bir sahəsi olub, insanın mənşəyini və irqlərinin təkamülünü öyrənir. İnsan

nin ali keyfiyyətlərə malik olmasını və onun həyatını ictimaiyyətsiz, birgə istehsal mexanizmi olmadan təsəvvür etməyin mümkünsüzlüyü antropologiya elmini digər təbiətşünaslıq elmlərindən ciddi fərqləndirir. Belə ki, antropologiyanın vəzifəsi bioloji qanunauyğunluqların sosial proseslərə keçidini öyrənməkdir. Bununla da biologiya fənləri içərisində antropologiya xüsusi yer tutur. İnsanın özünü tədqiqat obyektinə seçən bu elm təbii - tarix məsələlərinin öyrənilməsindən kənara çıxmaya bilməz: insanı öyrənəndə, antropologiya sosial - tarixi amillərin cərəyan etdikləri elm sahələrinə də nüfuz etməklə, ona oxşar elm sahələrinə də təsir edir. Yəni, bioloji elmlərə yaxın olan antropologiya, eyni zamanda ictimai elmlərlə sıx surətdə bağlıdır. Bu mənada sanki antropologiya elmi təbiətşünaslığın öyrəndiyi ən ali varlığı - insanı tədqiq etməklə, elə bu elmin tacı rolunu oynayır.

Antropologiyanın özü **üç hissəyə** ayrılır:

1. İnsanın morfologiyası

2. İnsanın mənşəyi haqqında təlim və ya antropogenez

3. İrəşünaslıq və ya etnik antropologiya

Morfologiya antropologiyanın insan orqanizminin bütün sistemlərinin və bütövlükdə bədəndəki dəyişkənliklərin qanunauyğunluqlarını öyrənən sahəsinə deyilir. O müəyyən mənada insanın normal və müqayisəli anatomiyası ilə sıx bağlıdır. Lakin bütövlükdə bədənin və orqanların tipik quruluşunu öyrənən anatomiyadan fərqli

olaraq, insanın morfologiyası insan bədənindəki ayrı - ayrı strukturların quruluşundakı əlaqəni, onların müxtəlif variantlarını, normal və patoloji dəyişkənliklərin həddlərini müəyyənləşdirir. Yəni, əgər normal anatomiya insanın ümumiləşdirici şəklini öyrənərək, "orta" insanın cəmi xüsusiyyətlərini verirsə, morfologiya əsas diqqətini bu "orta həddən" yayınmalara, onların səbəblərini müəyyənləşdirməyə yönəldir. Qəbul olunmuş qaydaya görə, insanın morfologiyası özü **iki sahəyə - merologiya** (qədim yunan dilində meros - hissə deməkdir) və **somatologiyaya** (qədim yunan dilində somatos - bədən deməkdir) bölünür.

Merologiya insanın orqan və toxumalarının çeşidlərini, onlar arasındakı qarşılıqlı bağlılığı öyrənir. Merologiyanın bəzi bölmələri çox genişdir. Məsələn, həm antropogenez, həm də irəşünaslıqda mühüm rol oynayan əlamətlərdən biri - insan kəlləsinin ölçülərinin hesablanması (kraniometriya), sümüklərin uzunluqlarının ölçülməsi ilə məşğul olan osteometriya bu qəbildəndir.

Somatologiya bütövlükdə insan bədəninin dəyişkənliyini öyrənir. Onun tədqiqat dairəsinə bədənin çəkisi, forması, ölçüləri, antropologiyada konstitusional habitus adlanan bədən quruluşu, fiziki inkişaf, bədənin əsas komponentləri, yəni, ondakı sümük, əzələ, yağ toxumalarının, ağırlıq mərkəzinin müəyyən edilməsi və s. daxildir. Somatoloji tədqiqatlardan təbabətdə və geyim istehsalında geniş şəkildə istifadə olunur. Məsələn, bəzi

xəstəliklərin müəyyən edilməsində konstitusial habitus və orqanizmin fiziki vəziyyət durumu mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən, somatologiya insan bədəninin standartlarını, ölçülər kombinasiyasını müəyyənləşdirməklə, ayaqqabı, geyim, əlcək, çarpayı və s. kimi şeylər istehsalında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Antropologiyanın ikinci böyük bölümü olan antropogenez qazıntılar zamanı aşkar edilən insan qalıqlarının tədqiqi ilə məşğuldur. Avropa və bəzi ABŞ antropoloqları "antropogenez" yerinə daha çox "paleoantropologiya", ya da "insanın paleontologiyası" terminlərini işlədirlər. III və IV dövrlərin geologiyası, ali əsəb fəaliyyətinin fiziologiyası, qədim daş dövrünün arxeologiyası, psixologiya bu bölmə üçün yardımçı rolunu oynayırlar.

Antropogenezdən fərqli olaraq, antropologiyanın üçüncü böyük bölümü olan irqşünaslıq insan bədəninin quruluşundakı dəyişkənlikləri zaman deyil, məkan çərçivəsində öyrənir. Yəni irqlərin təsnifatı, Yer kürəsində məskunlaşmaları, irqlərin yaranma səbəbləri və irqi tiplərin dəyişmə qanunauyğunluqları ilə yanaşı, sırf tarixi məsələlərin öyrənilməsi - xalqların mənşəyi və qarşılıqlı qohumluqları, qədim zamanlarda onların uzaq yerlərə köçləri və s. kimi, məsələlər irqşünaslığın tədqiqat sahəsinə daxildir. Çox vaxt irqşünaslıqla yanaşı, eyni mənada etnik antropologiya termini də işlədilir. Lakin əslində, etnik antropologiya irqşünaslığın bir bölməsi olub, dünya xalq-

larının antropoloji tərkibini və etnogenez problemlərini araşdırır. Irqşünaslıq bir çox elmlərlə - genetika, biometriya, arxeologiya, etnoqrafiya, dilçilik və tarixlə sıx bağlıdır. Antropoloji metodikanın əsasında **antropometriya** (insan bədəninin ölçülməsi) dayanır. Ölçüləcək obyektədən asılı olaraq, antropometriyada **somatometriya** (diri insanın ölçülməsi), **osteometriya** (skeletin sümüklerinin ölçülməsi), **kranimetriya** (kəllə qutusunun ölçülməsi) kimi, sahələr vardır. Geniş mənada antropometriyanın tərkibinə həm də **antroposkopiya**, yəni, sifət cizgiləri, başın forması, dərinin, gözlərin, saçların rəngi, saçların düzüm forması kimi, təsviri xüsusiyyətlərini öyrənən sahə də daxildir. Antropologiyada ölçülərin müəyyənləşdirilməsində yerinə yetirilməsi dəqiq tələb olunan fəndlər vardır ki, onlarsız edilən ölçmələrin nəticələri şübhə altına alınır.

Müasir antropoloji metodların əsasını fransız antropoloqu **Pol Brok** (1824-1880) qoymuşdur. XIX əsrin 60-70-ci illərində antropoloji araşdırmaların aparılması üçün geniş proqramlar hazırlayan alim, insan bədəninin ölçülməsi üçün müxtəlif alət və cihazlar təklif etmiş, pigmentasiyanın müəyyən edilməsi üçün cədvəllər tərtib etmişdir. Bu metodikanın təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsində alman alimi **Rudolf Martin** (1864 - 1925) böyük xidmətləri olmuşdur. Özünün 3 cildlik "Sistemli şərhə antropologiya dərsləri" əsərində R.Martin antropometrik və antroposkopik araşdırmaların üsullarını geniş izah etmiş, ayrı-ayrı soma-

toloji, kranioloji əlamətlərin variasiyalarının rəqəmlərlə ifadə olunmuş məcmusunu vermişdir. Məsələn, boy uzunluğu və bədəninin ölçülərinin müəyyənləşdirilməsində Martinin metal antropometrindən, baş və sifətin ölçülməsində, eyni zamanda kraniometrik tədqiqatlarda onun sürüşkən pərgarından istifadə olunur. Eyni zamanda Sürix universitetinin antropologiya kafedrasının müdiri olmuş R.Martinin Cənub-Şərqi Asiya xalqlarının antropoloji tədqiqatında mühüm xidmətləri vardır.

Osteometriya və kraniometriya sahələrində İngiltərə biometriya məktəbinin banisi **K.Pirsonun** böyük əməyi olmuşdur. Lakin osteometriyada onun təklif etdiyi metodiki göstərişlər təkcə uzun sümüklərə aid edildiyindən, kraniometriya sahəsində əldə etdiyi uğurlara nisbətən zəif olmuşdur. Onun şagirdi **C. Morant** isə İngiltərə, qismən isə Avropa muzeylərində saxlanan çoxlu kranioloji materialları tədqiq etmiş, İngiltərə və Misir paleoantropologiyası sahəsində xeyli işlər görmüşdür.

Kəllə qutusunda bucaqları ölçmək üçün sürüşkən pərgara bərkidilmiş Mollison qoniometrindən, alt çənənin ölçülməsində isə mandibulometrdən istifadə olunur.

Antropoloji tədqiqatlarda etibarlı nəticələr əldə etmək üçün həm də bir çox ümumi və xüsusi şərtlər (ışıqlandırma dərəcəsi, tədqiqatın gecə və ya gündüz aparılması, tədqiq olunanın əhval - ruhiyyəsi, yaş həddi, patoloji qüsurları və s.) də nəzərə alınmalıdır. Antropometriyada

tədqiqat obyektinin strukturundakı elementlərin təsvirini əldə etmək üçün müxtəlif üsullar - bədən və kəllə qutusunun qrafik təsvirləri, fotoaparatdan və ya videokamera-dan istifadə, müxtəlif qaliblər, dəri qırıqlarının izlərini alma və s. vardır.

Antropologiyada ən geniş yayılmış metodlardan biri də ölçü materiallarının müqayisəli - statistik işlənməsidir.

MORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİN TƏSNİFATI

BOY *stature*

Boy və ya bədən uzunluğu mühüm morfoloji əlamətlərdən biridir. Mühüm fərdi dəyişkənliyə malik olan bu əlamət yaşa, cinsə və coğrafi areallara görə fərqlənir. Antropoloqlar tərəfindən orta göstərici kişilər üçün 165 santimetr, qadınlar üçün 154 santimetr müəyyənləşdirilmişdir.

Yenicə doğulmuş oğlan uşağının boyu 51 santimetr, qız uşağının boyu isə 50 santimetr olur. 7-8 yaşa qədər oğlanlarla qızlar arasında boyun uzanması fərqi müşahidə olunmur. 7 yaşdan 10 yaşa qədər daha sürətlə boy atan qızlar 10-11 yaşlarında oğlanları ötüb keçirlər. 15 yaşdan sonra oğlanlar boy artımına görə, qızlara nisbətən daha sürətlə inkişaf etməyə başlayırlar. Cinsi yetişkinlik dövründə həm oğlanlarda, həm də qızlarda boy artımı 5-6 santimetr olur. 19 yaşdan sonra qızlarda boy artımı 0,5 santimetmə qədər azalır. Qadınlarda boy artımının zirvə nöqtəsi 18-19, kişilərdə isə 25-26 yaş hesab olunur. Boyun sabit artımı 45-50 yaşlarında dayanır və 55

yaşa qədər 0,5 santimetr, daha sonrakı hər beşilliklər ərzində isə 0,7 santimetr azalmağa başlayır. Boyun belə kəçilməsinin əsas səbəbi fəqərə qığırdaqlarının öz elastikliyi itirməsi ilə bağlıdır.

Yer kürəsi üzrə boyun uzunluğu arasındakı orta riyazi fərq 182 santimetrdən 141 santimetmə qədər dəyişərək, 40-41 santimetmə çatır. Ən qısaboylu əhali Mərkəzi və Cənubi Afrikada, Amerikanın, Avropanın, Asiyanın şimal ucqarlarında, Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyada, Mərkəzi və cənubi Amerikada yaşayır. Çad gölündən cənub-şərqdə və tropik meşələrdən şimalda yaşayan zəncilər, Markiz adası sakinləri, norveçlilər və isveçlilər, Balkan yarımadası, Qafqaz sakinləri, pakistanlılar, Şimali Amerika hinduları öz ucaboyluluqları ilə seçilir. R.Martin boy uzunluğu ilə bağlı aşağıdakı **şərti ölçüləri** müəyyənləşdirmişdir:

Boy kateqoriyası	Kişilər üçün (santimetrlə)	Qadınlar üçün (santimetrlə)
CİRTDAN <i>-dwarf</i>	129 sm-ə qədər	120,9 sm-ə qədər
ÇOX QISA	130 - 149,9	121 - 139,9
QISA <i>stunted</i>	150 - 159,9	140 - 148,9 sm
ORTADAN AŞAĞI	160 - 163,9	149 - 152,9
ORTA	164 - 166,9	153 - 155,9
ORTADAN YUXARI	167 - 169,9	156 - 158,9
HÜNDÜR	170 - 179,9	159 - 167,9
UCA	180 - 199,9	168 - 186,9
AZMAN	200 sm-dən yuxarı	187 sm-dən yuxarı

ÇƏKİ

Kişilər üçün orta çəki 64 kiloqram, qadınlar üçün 56 kiloqram müəyyənləşdirilmişdir. Bu əlamətin orta riyazi dəyişkənliyi 6 kiloqramdır. Çəkinin sabitləşməsi 25-40 yaşlar arasında baş verir. 40 yaşdan 55 yaşa qədər hər beş il ərzində çəki orta hesabla 0,5-1 kiloqram artır. 60 yaşdan sonra toxumalarda baş verən atrofik dəyişikliklər çəkinin azalmasına səbəb olur.

Boyla çəki arasındakı müəyyən mütənasibliyi nəzərə alan müxtəlif düsturlar vardır. XIX əsrdə ən geniş yayılmış **Brok indeksinə görə:**

$$i = L - 100$$

i - optimal çəki

L - bədən uzunluğu

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müqayisə olunanlardan biri kütlə, digəri isə xətt ölçüsüdür və bu göstəricilərin düz mütənasib olması mümkün deyil. Bu yanlışlığı aradan qaldırmaq məqsədilə daha bir neçə düstur təklif olunmuşdur.

Livi indeksinə görə:

$$I = 100 \times \sqrt{P/L}$$

i - optimal çəki

P - bədən qramla çəkisi

L - boyun santimetrlə uzunluğu

Rorer indeksinə görə:

$$I = 100 \times \sqrt{P/L}$$

i - optimal çəki

P - bədən qramla çəkisi

L - boyun santimetrlə uzunluğu

Yarxo, Kaup, Kettle indeksinə görə:

$$I = 100 \times \sqrt{P/L}$$

i - optimal çəki

P - bədən qramla çəkisi

L - boyun santimetrlə uzunluğu

Pinye indeksinə görə:

$$i = L - (P + T)$$

i - optimal çəki

P - bədən qramla çəkisi

L - boyun santimetrlə uzunluğu

T - döş qəfəsinin ölçüsü

Sonralar P.Brok bu ölçüləri cinslərə görə fərqləndirmək üçün yeni indekslər təklif etmişdi. **Bu indekslərə görə:**

$$i = A - 0,2 \times (A - 52) \text{ (kişilər üçün)}$$

$$i = A - 0,4 \times (A - 52) \text{ (qadınlar üçün)}$$

i - optimal çəki

A - bədən qramla çəkisi

Bu indekslər arasında "ideal çəki"nin müəyyənləşdirilməsində Lorens düsturu öz dəqiqliyi ilə seçilir. **Lorens düsturuna görə:**

$$P = (L - 100) - (L - 150) : 4$$

Burada P - bədən optimal çəkisi

L - boyun uzunluğu

BƏDƏNİN MÜTƏNASİBLİYİ

Eyni uzunluğa malik olan fərdlərin bədənlərinin ayrı - ayrı hissələrinin ölçüləri müxtəlif ola bilər. Bu fərqlər həm mütləq, həm də nisbi ölçülərdə özünü göstərir. Bədənin mütənasibliyi dedikdə, onun müxtəlif hissələrinin - gövdə, ayaq, əl və s.) bir-birinə tənəsübü nəzərdə tutulur. Adətən bədənin ayrı-ayrı hissələrinin ölçüləri bədənin uzunluğu ilə tutuşdurulur. Hələ lap qədim zamanlardan ideal insan bədəninin ölçüləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. M.ə. V əsrdə yaşamış yunan heykəltəraşı Polikleto görə başın uzunluğu bədənin uzunluğunun səkkizdə birinə, sifətin uzunluğu isə bədənin uzunluğunun onda birinə bərabər olmalıdır. Qədim misirlilər isə hesab edirdilər ki, sol əlin orta barmağının uzunluğu bədənin uzunluğundan 19 dəfə, başdan göbəyə qədərki uzunluqdan 11 dəfə qısa olmalıdır. Frits - Ştras qaydasında əsas ölçü kimi, fəqərə sütununun uzunluğu götürülürdü. Elmi cəhətdən daha dəqiq əsaslandırılmış **Manuvrie indeksinə** görə:

$S = (\text{ayaqların uzunluğu} \times 100) : \text{gövdənin uzunluğu}$

Əgər alınan rəqəm 84,9-a qədər olarsa, bu **braxiske-liya**, 85-89,9-a çatırsa, **mezoskeliya**, 90-dan yuxarıdırsa, **makroskeliya** halı sayılır.

Bədənin mütənasibliyinin müəyyənləşdirilməsində əl və ayaqların uzunluğunun, habelə kürəyin enliliyinin bədənin uzunluğuna tənəsübü mühüm yer tutur. Bu ölçülər

əsasında bədən mütənasibliyinin üç tipi müəyyənləşdirilmişdir:

1 - **braximorf** (enli gövdə, qısa əl-ayaq)

2 - **dolixomorf** (nazik, uzun gövdə, uzun əl-ayaq)

3 - **mezomorf** (bu iki tip arasında orta göstərici)

Bədən mütənasibliyi yaşa, cinsə, coğrafi bölgəyə və məşğuliyyətə görə, dəyişə bilər. Məsələn, kişilərdə kürək, qadınlarda isə çanaq hissə daha enli olur. Belə ki, antropomorf göstərici, yəni kürəyin enliliyinin üç mislinin çanağın enliliyinə nisbəti, qadınlarla müqayisədə kişilərdə daha böyükdür. Ekvator boyunca yaşayan əhəlinin əksəriyyəti nazik, uzun bədən quruluşuna malikdirlər. Kənd əhalisi ümumilikdə şəhərlilərdən öz bədənlərinin braximorfluluğu ilə seçilir.

BAŞ VƏ BƏDƏNİN DİGƏR NİSBI GÖSTƏRİCİLƏRİ

Gövdə göstəricisi = (Gövdənin uzunluğu $\times$ 100) : Boyun uzunluğu

Əgər alınan rəqəm 50,9-a qədərdirsə braximorfiya (qısa gövdə), 51-52,9 arasındadırsa, **metrikormiya** (orta gövdə), 53-dən yuxarıdırsa, **makrokormiya** (uzun gövdə)

Çanaq göstəricisi = (Çanağın enliliyi $\times$ 100) : Boyun uzunluğu

Əgər alınan rəqəm 15,9-a qədərdirsə **stenopieliya** (dar çanaq), 16,0-17,9 arasındadırsa **metriopeliya** (orta ölçülü çanaq), 18-dən yuxarıdırsa, **euripeliya** (enli çanaq)

Çanaq formasını müəyyənlişdirmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur: (Çanağın enliliyi x 100): Kürəyin enliliyi

Əgər alınan rəqəm 69,9-a qədərdirsə, **trapesşəkilli çanaq**, 70,0 - 74,9 arasındadırsa, **orta ölçülü çanaq**, 75 -dən yuxarıdırsa, **düzbucaqlı çanaq**

Qol göstəricisi = (Qolun uzunluğu x 100) : Boyun uzunluğu

Əgər alınan rəqəm 44,9-a qədərdirsə, **braxibraxioniya** (qısa qol), 45-46,9 arasındadırsa, **metrobraxioniya** (orta ölçülü qol), 47-dən yuxarıdırsa, **makrobraxioniya** (uzun qol)

Baş göstəricisi = (Başın eni x 100) : Başın uzunluğu

Əgər alınan rəqəm 75,9-a qədərdirsə, **dolixokefaliya** (uzun baş) , 76,0-80,9 arasındadırsa, **mezokefaliya** (orta ölçülü baş) 81,0-dən yuxarıdırsa, **braxikefaliya** (qısa baş)

İsveç alimi **A.Retsius** tərəfindən təklif olunmuş bu düstura əsasən kəllədə bu göstərici 1 vahid azdır.

Sifət göstəricisi=(Sifətin morfoloji hündürlüyü x 100) : Sifətin enliliyi

Əgər alınan rəqəm 83,9-a qədərdirsə, **euriprozopiya** (enli sifət) , 84-87,9 arasındadırsa, **mezoprozopiya** (orta enlilikli sifət), 88-dən yuxarıdırsa, **loptoprozopiya** (nazik sifət)

Burun göstəricisi=(Burnun eni x 100) : Burnun uzunluğu

Əgər alınan rəqəm 69,9-a qədərdirsə, **leptoriniya** (nazik burun), 70,0-84,9 arasındadırsa, **mezoriniya** (orta ölçülü), 85-dən yuxarıdırsa, **platiriniya** (enli burun)

Kəllə qutusunun həcmi müəyyənlişdirmək üçün iki düsturdan istifadə olunur:

I. Pirson düsturuna görə:

Həcm = $524,6 + 0,000266 U \times E \times H$ (kişilər üçün)

Həcm = $812,0 + 0,000156 U \times E \times H$ (qadınlar üçün)

U - kəllənin uzunluğu

E - kəllənin enliliyi

H - kəllənin hündürlüyü

II. Manuvrie düsturuna görə:

Həcm = $(U \times E \times H) : 2,28$ (kişilər üçün)

Həcm = $(U \times E \times H) : 2,16$ (qadınlar üçün)

FASILƏSİZ DƏYİŞƏN ƏLAMƏTLƏR

DƏRİ ÖRTÜYÜ

Dəri orqanizm üçün müxtəlif, eyni zamanda mühüm funksiyalar yerinə yetirir. Belə ki, dəri qoruyucu funksiya-
dan başqa, eyni zamanda orqanizmdə istilik rejiminin
tənzimləyicisi, qaz mübadiləçisi və ləmisə orqanı rolunu
 oynayır. Dərialtı vəzlərdə su, yağ və çeşidli xloridlər ehtiy-
atı toplanır.

Bədənin müxtəlif hissələrində dərinin quruluş və qa-
lınlığı fərqlidir : kürək, bud, xüsusilə də ovuc və daban
qalın olan dəri qatı dodaq, qulaq və göz hissələrində na-
zikləşir.

Dəri qatında piy və tər vəzləri vardır. Piy vəzlərinin,
adətən, tük torbalarına yönəlik ifrazat borucuqları həm
tüklərin, həm də epidermis qatının yağlanmasına xidmət
edir. Tər vəzləri tər ifraz etməklə, bədəndəki istiliyi tənz-
imləyir, azot maddələrinin mübadiləsini təmin edir. Tər
eyni zamanda epidermis qatını yağlayır. Bu vəzlər bə-
dənin ayrı-ayrı hissələrində müxtəlif cür yerləşir. Belə ki,
ovuc, daban və qoltuqların altında daha çox olan tər vəz-

ləri, gövdə hissəsində təxminən 1 kvadrat santimetrə 40
dənə düşür. Qoltuq altındakı çökəkdə və qasıq nahiyyə-
sində tər, piy vəzlərindən başqa cinsi yetişkənlik dövrün-
də yaranan apokrin vəzləri də vardır. İnsan yaşa dolduq-
ca atrofiya nəticəsində dəri öz elastikliyi itirərək qırıq-
mağa məruz qalır. Müxtəlif xalqlarda bu proses fərqli
şəkildə baş verir. Dəriləri ən çox qırıq olan xalqlar buş-
menlər və qottentotlar hesab olunurlar.

Antropologiya elmində dəri naxışlarını öyrənən sahə
dermatokliffika adlanır. Dermatokliffika teminini elmi ədə-
biyyatda ilk dəfə 1926 - ci ildə H.Kammins və C.Midlo iş-
lətmişlər. Bu naxışlar iki qrupa : **fleksor və papilyar xətlə-
rə** bölünür. Ovucaların içindəki fleksor xətlər insanın
rüşeym dövründə yaranır. Dabanlardakı və ovuclardakı
papilyar xətlər fleksor xətlərə nisbətən çox olsalar da,
daha nazikdirlər. Ovuclardakı, xüsusilə də, barmaq yas-
tıqlarındakı papilyar xətlər üç növə ayrılırlar :

- 1 - qövsvari xətlər *are lines*
- 2 - ilgəkvəri xətlər *finger hook*
- 3 - ikili ilgəkvəri və ya dairəvi xətlər *or*

Müxtəlif istiqamətli papilyar xətlərin qovuşduqları yer **delta** və ya **üç radius** adlanır. 1982-ci ildə F.Halton insanın ovuclarındakı və dabanlarındakı naxışların təkrarlanmadığını sübuta yetirdi. Papilyar xətlər o qədər təkrar olunmaz, fərdi xarakter daşıyır ki, kriminalistikada cinayətkarların qeydiyyatı və aşkar olunmasında bu xətlərin işlənməsi ilə bağlı ayrıca **daktiloskopiya** adlı sahə fəaliyyət göstərir. *dactyloscopy*

Ən geniş yayılmış papilyar xət növü ilgəkvari naxışlardır. Antropoloji əhəmiyyət kəsb edən naxışların hesablanması üçün müxtəlif düsturlar təklif olunmuşdur.

I. L. Penrouz düsturuna görə:

$$D+L=T+1$$

Burada

D - barmaqların sayı

L - "ilgək"lərin sayı *finger hook*

T - delta və ya üç radiusların sayıdır *delta -*

II. M.V. Volotski düsturuna görə:

$$D=10 \times (L+2 W) : (A+L+ W)$$

Burada

A - "qövs"lərin sayı; *arc*

L - "ilgək"lərin sayı;

T - "dairə"lərin sayıdır

Yer kürəsi əhalisində bu göstərici 11-dən 18-ə qədər dəyişir.

Xalqlar	A	L	W	DL10
Qırğızlar	2,5	47,2	46,3	14,38
İngilislər	5	74,8	20,2	11,52
İspanlar	6,5	63,2	30,3	12,38
Piqmeylər	12,9	69,5	17,6	10,49
Buşmenlər	12,7	61,6	25,7	11,48
Ruslar	7,3	63	32,1	12,23
Çinlilər	4,2	57,1	38,7	13,45
Avstraliyalılar	0,9	38	60,9	15,98
Mayyalılar	7,6	59,2	33,2	12,57

TÜK ÖRTÜYÜ

Antropoloji tədqiqatlarda tüklərin forması, onun rəngi irqlərin müəyyən olunmasında mühüm əlamətlər hesab edilir. İnsanda həyatı boyu bir - birini əvəz edən **üç cür tük örtüyü** yaranır. *lanugo hair*

Birinci və ya lanuqo tük örtüyü ana bətnindəki körpənin 4 aylığında meydana gəlir və 8 aya qədər gur inkişaf edir. Qaş, alın və üst dodaqda bu tük növü daha tez əmələ gəlir. Ovuclar, daban, göz qapağı, göbək və məmələr istisna olmaqla ana bətnindəki uşağın bütün bədənini örtən lanuqo örtüyü 0,03 millimetrdən çox olmayan yumşaq, rəngsiz tüklərdən ibarət olur. Doğuşa qədər lanuqo örtüyü itərək, ikinci tük örtüyü ilə əvəz olunur.

Qol, bel, ayaqların müəyyən hissəsini örtən açıq rəngli **ikinci tük örtüyünə** başın tükləri, kirpik və qaşlar da daxildir. İkinci tük örtüyünün orta qalınlığı 0,03-0,05 millimetrdir.

Cinsi yetişkənlik dövrünün başlanması ilə bədən bəzi hissələrində **üçüncü tük örtüyü** yaranır. Buraya qoltuqların altı və qasıq hissəsindəki tüklərdən başqa, bığ, saqqal, qarın, sinə və kürəkdəki tüklər də daxildir. 40 yaşa qədər inkişaf edən bu tük örtüyü insan qocaldıqdan sonra seyrəlməyə başlayır.

Tük örtüyünün normal inkişafının pozulması **iki cür** olur. Bədəndəki tük örtüyünün həddən artıq inkişafı **hipertrixoz**, inkişafdan qalma halı isə **hipotrixoz** adlanır. **Hipertrixoz** lanuqonun qalması və böyüməsi ilə yanaşı, həm də ikinci və üçüncü tük örtüyünün gur inkişafı ilə bağlıdır. Hipertrixozun özü **məhdud** və **universal** xarakterli ola bilər. **Məhdud hipertrixoz** dedikdə, bədən müəyyən hissəsində tüklərin gur inkişafı, universal dedikdə isə bütün bədəndə tük örtüyünün gur inkişafı nəzərdə tutulur. **Universal hipertrixoz** halı lanuqo qatının saxlanması ilə yanaşı, həm də diş sisteminin qüsurlu inkişafı ilə bağlı ola bilər. Tük örtüyünün cinslərə uyğun olmayan inkişafı, məsələn, qadınlarda sifət və qarında tüklərin bitməsi və ya kişilərdə qarının aşağı hissəsində tüklərin bitməməsi heterotrixoz adlanır.

Antropoloji tiplərin müəyyənləşdirilməsində **tüklərin forması** mühüm əlamətlərdən biri sayılır. **R.Martinin** tərtib et-

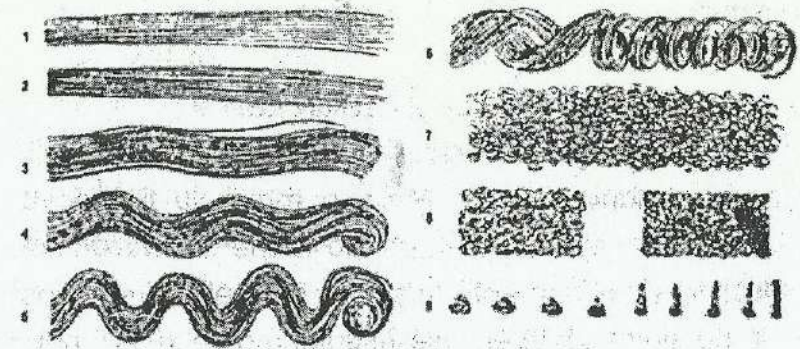
diyi sxemə əsasən formasına görə tüklər **üç növə**, hər növ isə öz növbəsində **üç altqrupa** ayrılır:

I - **düz tüklər** (lisotrixia) cod, düz, səthi dalğavari *straight hair*

II - **dalğavari** (kimatotrixia) enli dalğavari, sıx dalğavari, telli *wavy*

III - **qıvrım tüklər** (ulotrixia) buruq, azacıq qıvrım, çox qıvrım, azacıq buruq, çox buruq - *curly hair*

Tüklərin forması ilə tükün eninə kəsiyi arasında bağlılıq vardır. Düz tüklərin eninə kəsiyi dairəvi olduğu halda, dalğavari və qıvrım tüklərin eninə kəsiyi oval şəklində olur. **Saçların formasını** müəyyənləşdirmək üçün başın əmgək hissəsindən əlin içinin tutumu qədər bir çəngə tükü ayırır və onun kökündən ucuna qədərki quruluşuna diqqət yetirilir. Bəzi hallarda isə bu əlaməti bir neçə saçı kağız üzərinə qoymaqla müəyyənləşdirmək olar. Qısa və süni şəkildə burulmuş tüklərə görə, saçların formasını müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

SAÇ FORMALARI

Mərkəzi, Şimali və Şərqi Asiya, Amerikanın yerli əhalisinin saçları düz və cədvəl, avropalıların saçları yumşaq və ya dalğavari, Avstraliya aborigenlərinin, habelə, Cənubi və Cənub-Şərqi Asiya əhalisinin saçları dalğavari, Afrikanın, Yeni Qvineyanın və Melaneziyanın zənci əhalisi saçları isə qırıq olur.

Antropologiya elmində xüsusi əhəmiyyət verilən əlamətlərdən biri də bədəndə, xüsusilə də, sifətdə tüklərin - yəni biğ və saqqalın inkişafıdır. Saqqalın inkişafı 5 ballıq sistemlə ölçülür:

- I bal - çox zəif
- II bal - zəif
- III bal - orta
- IV bal - güclü
- V bal - çox güclü

Yer kürəsində bu əlamət üzrə ən aşağı göstərici Şimali Asiya, ən yüksək göstərici isə Avstraliya aborigenləri, aynlar, Ön Asiya və Qafqaz xalqlarında müşahidə olunmuşdur.

DƏRİ, TÜK VƏ GÖZLƏRİN RƏNGİ

Dəri, tük və gözlərin rənglərini formalaşdıran xüsusi maddə **melanin** adlanır. Melanin molekulu tirozin və zülalardan törəyən mürəkkəb polimerlərdir. **Melaninin sintezi** tirozinin fermentli turşulaşması nəticəsində baş verir. Bu sintez ultrabənövşəyi şüalanma və xüsusi hormonun - melanotropinin köməyi ilə gücləndirilə bilər. Dəri,

tük və gözlərin rəngləri melaninin dəridə, bəbəkdə və tüklərdə yerləşməsindən və miqdarından asılıdır. Bu orqanlarda melaninin olmaması patoloji hal sayılır və elmi ədəbiyyatda **albinosluq** adlanır. Albinoslarda dəri çox şəffaf, tüklər ağ, göz bəbəkləri qırmızı rəngdə olur. Göz bəbəklərinin qırmızı rəngdə olması bu orqanda melaninin yoxluğu nəticəsində bəbəkdəki qan damarlarının aşkar görünməsi ilə bağlıdır. Albinoslar günəş işığına çox həssasdırlar. Melanin maddəsi olmadığından onların dəriləri günəş şüalarından qaralmır. Albinoslara həm qara, həm də ağ dəri toplumlarda rast gəlinir. Melanin maddəsinin bədənə müəyyən hissəsində çatışmazlığına **qismən albinosluq** deyilir.

İnsanın yaşı artdıqca tüklərin rəngində dəyişiklik baş verir. 7-12 yaşlarında insanın tüklərinin rəngi tündləşir. Melaninin kökə yaxın yerdən başlayaraq, azalması nəticəsində tüklər ağarmağa başlayır.

şəxsi melanin

surface

DƏRİNİN RƏNGİ

ader

Dəri özü **üst - epidermis** və **alt - derma** qatlarından ibarətdir. Melanin maddəsi epidermis qatında yerləşir. Epidermisin buynuzvariləmiş hissəsində melanin olmadığından, hətta qaradərili əhalidə də buynuz qatı (dırnaqlar, gözlərin ağı) rəngsizdir. Melanin derma qatına nüfuz etdikdə, dəri göyümsov rəng alır. **"Monqol ləkəsi"** adlanan bu cür göyümsov ləkəyə bütün irqlərin nümayəndələrinin **uşaqlarının** **büzdüm** hissəsində rast

gəlinir. Melanin dəri qatında dənəvari olarsa, bu onun daha tutqun, diffuz vəziyyətdə olarsa, qırmızımtıl rəng almasına səbəb olur. Dərinin rəngi həm də qanın kapilyar damarların divarlarının işıqlandırılmasından və rütubətdən asılıdır. Bədənin müxtəlif hissələrinin rəngləri də fərqlidir. Məsələn, kürek və döş nahiyyəsində dəri daha tutqun rəngdə olduğu halda, ovuc və dabanlarda daha açıq rəngə çalır. Bədəndə melaninin dərinin müəyyən nahiyyələrində həddən çox yığılması xalların, ^{birthmark} feomelanin maddəsinin çoxluğu isə ^{spots} çillərin yaranmasına səbəb olur.

Xarici selikli orqanlarda da müəyyən miqdarda melanin olur. Ağ dərili əhalidə dodaqlar melanin qatından məhrum olduğundan qırmızı rəngdə olur. Qara dərili əhalidə isə dodaqlarda melaninin çox olması onun göyümtül rəng almasına səbəb olur. Melaninə həm də cinsiyyət orqanlarının selikli qişasında rast gəlinir.

Bütövlükdə, dərinin rəngi melaninin miqdarından deyil, onun fəallığından asılıdır. Günəş şüasının birbaşa təsiri melanin maddəsinə fəallaşdırır, dağınıq, dəniz və ya qarda əks olunan şüalar isə melaninin fəallığını azaldır.

Yer kürəsi əhalisinin xalqlarının dərilərinin rəngləri ağappaq rəngdən tünd qara rəngə qədər dəyişir. İrqlərin müəyyənləşdirilməsində mühüm əlamət olan dərinin rənginin təxmini müəyyənləşdirilməsi düzgün deyil. Hələ 1864-cü ildə Pol Brok tərəfindən dərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi üçün 34 rəngdən ibarət xromatlı cədvəl tərtib edilmişdi. Lakin bu rənglərin özlərinin yaxıldığı materiallar

tədricən öz rəngini itirdiyindən, get-gedə öz mötəbərliyini itirməyə başladı. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq məqsədilə Luşan tərəfindən 36 rəngli şüşədən ibarət xüsusi şkala hazırlandı. **Luşan şkalasına görə:**

0 - ağappaq dəri (№ 1 - 9) *scale*

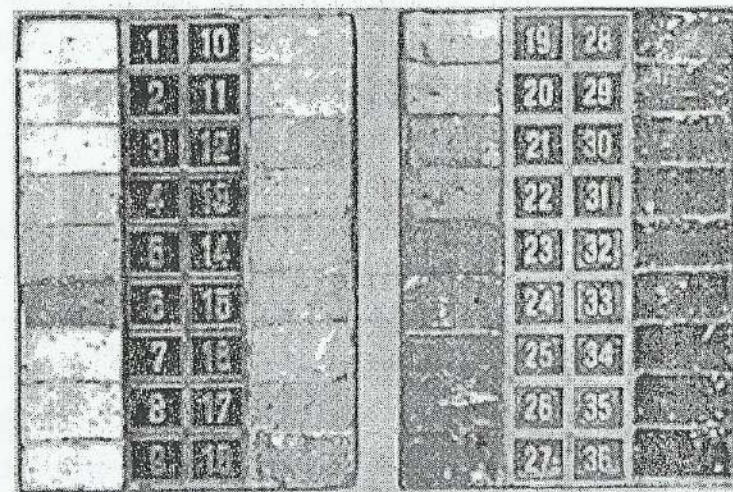
1 - ağ dəri (№ 10 - 14)

2 - orta rəngli (bozumtul) dəri (№ 15 - 18)

3 - qara dəri (№ 19 - 23)

4 - qapqara dəri (№ 24 - 35)

Şkalanın 36-cı sayılı şüşəsi qapqara rəngdədir. Bu rəngdə dəriyə hələ rast gəlinməmişdir və bu rəng ancaq müqaiyə xarakteri daşıyır. Bu cür təkmilliyinə baxmayaraq, Luşan şkalası da qüsursuz deyil. Belə ki, burada əks olunan şkala - şüşələr parıltılı olduqlarından bəzən insan dərisinin rənginə tam uyğun gəlmir.

LUŞAN ŞKALASI

Hazırda dərinin rəngini daha dəqiq müəyyənləşdirmək üçün xüsusi **kalorimetrdən** (ingilis dilində color - rəng, metro - ölçürəm deməkdir) istifadə olunur. Məsələn, 6850 A uzunluqlu dalğada Niger əhalisinin dərisi işığın 24%-ni, Mərkəzi Avropa əhalisinin dərisi isə 64%-ni əks etdirir.

Dərinin rənginin müəyyən edilməsi üçün bədənə günəş şüasından daha yaxşı müdafiə olunan çiyin alt hissəsi götürülür.

TÜKLƏRİN RƏNGİ

Tüklərin rəngi də dəridə olduğu kimi onda melanin və feomelanin maddəsinin miqdarından, habelə, xüsusiyyətlərindən asılıdır. Tükün kökümsov qatında melanin də nəvəri olarsa, o qara, diffuz şəkildə olarsa isə qırmızımtıl rəng alır. Melanin maddəsinin özü az olduqda və feomelanin üstünlük təşkil etdikdə, tüklərin müxtəlif çalqılı qırmızı rəngdə olmasına səbəb olur. Feomelaninin az və ya ümumiyyətlə olmaması tüklərin açıq bozumlu, ya da açıq kül rəngdə olmasına gətirib çıxardır.

Tüklərin rənginin müəyyənləşdirilməsində uzun müddət Fişer şkalasından istifadə olunmuşdur. 27 sayda rəngdən ibarət olan **bu şkalaya görə**:

- № 1 - 3 küren tüklər *reddish-yellow*
- № 4 - qara - şabalıdı rəngli tüklər *chestnut*
- № 5 - 7 - şabalıdı rəngli tüklər *→*
- № 8 - qara - sarışın rəngli tüklər *→ yellowish blond*

light
№ 9 - 20 - açıq sarışın rəngli tüklər

№ 21 - 26 - kül rəngli tüklər *ash color*

№ 27 - qara rəngli tüklər

Hazırda həm də melanin qatının feomelanini dəfələrlə üstələdiyi qapqara tüklərin çeşidlərini müəyyənləşdirməyə imkan verən kalorimetrdən istifadə olunur. Bu üsul dünya əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən qara tüklü xalqların genofondunun daha dəqiq araşdırılmasına imkan yaradır. Tüklərin rənginin irsən keçməsi haqqında məsələlər geniş araşdırmalar tələb edir.

Yer kürəsi əhalisinin ən bəyaz tüklü əhalisi Skandinaviyada yaşayır. Məsələn, Norveç əhalisinin 75 faizi sarı tüklülər.

GÖZLƏRİN RƏNGİ

Gözlərin rəngi dedikdə, bəbəklərin nə rəngdə olması nəzərdə tutulur. Göz **5 qatdan** ibarətdir:

- 1 - gözün ön kamerası və ya endoteliya qatı
- 2 - qışalı qat *stratum - folded layer*
- 3 - damar qatı *- vein layer*
- 4 - arxa qat *- choroid layer*
- 5 - pigment qatı *pigment layer*

Ön qatda melanin olmadıqda, gözlərin rəngi bozult-mavi, çox olduqda isə şabalıdı rəngdə olur. Antropologiya elmində spektrofotometriya tipli metodlar işlədilmədiyindən gözlərin rəngi hələ də R.Martin tərəfindən

işənilmiş, V.Bunak tərəfindən təkmilləşdirilmiş şkala vasitəsilə müəyyən olunur. Bu şkalaya görə, gözlərin rəngləri 3 tipə (qara, keçid və açıq) və 12 növə ayrılır.

I tip

№1 - qara

№2 - tünd şabalıdı

№3 - açıq şabalıdı

№4 - sarı

II tip

№5 - boz - sarı - yaşıl

№6 - yaşıl

№7 - boz - yaşıl

№8 - boz və ya mavi

III tip

№9 - boz

№10 - boz - mavi

№11 - mavi

№12 - göy

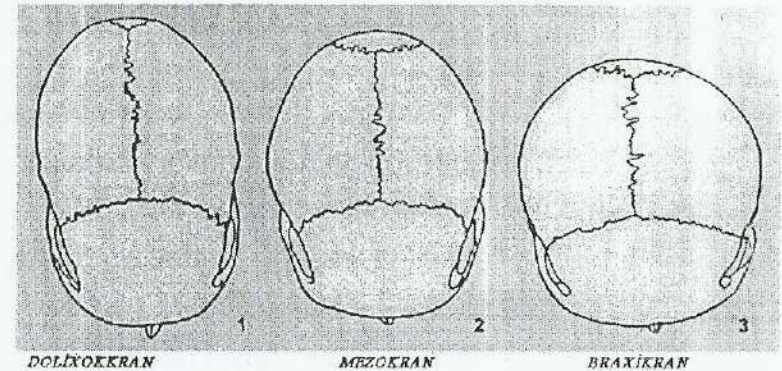
Açıq rəngli gözlərə açıq rəngli tüklərə nisbətən daha çox rast gəlinir. Məsələn, qara tüklü Sibir əhalisinin 20 faizdən çoxunun gözlərinin rəngi II və III tiplərə uyğun gəlir.

Bütövlükdə, kişilərə nisbətən qadınların gözlərinin rəngi daha qaradır. İnsan qocaldıqca, gözlərin rəngi tündən açığa doğru dəyişir.

BAŞ VƏ SIFƏTDƏKİ İRQİ ƏLAMƏTLƏR

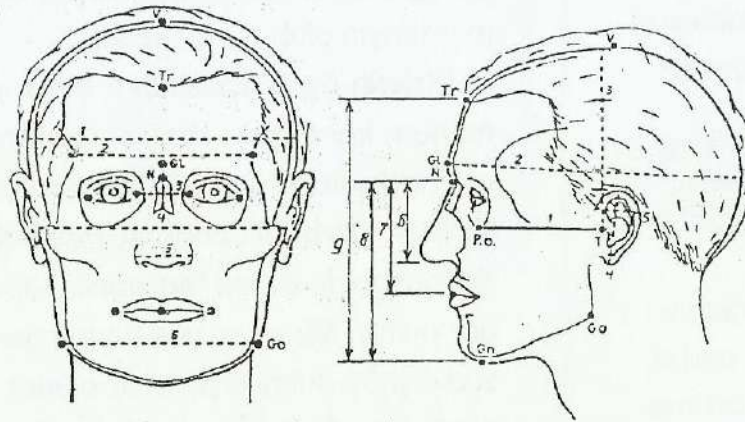
İrqlərin müəyyənləşdirilməsində baş və sifət ölçüləri mühüm yer tutur. Buraya həm müxtəlif antropoloji nöqtələr arasındakı məsafələr, həm də şkalalarla, gips və ya plastmasdan düzəldilmiş qaliblərlə, habelə, gözəyari müəyyən edilən əlamətlər daxildir.

Başda əsasən başın uzunluğu (172 millimetrdən 198 millimetrə qədər dəyişə bilər), eni (129 millimetrdən 159 millimetrə qədər dəyişə bilər), baş göstəricisi hesablanır. Avstraliya aboriginləri, Melaneziya, Hindistan, Afrika, Aralıq dənizi sahilləri, Skandinaviya əhalisi, Amerika qitəsinin yerli əhalisi, Azərbaycan türkləri və türkmənlər dolixokefallıqları, Mərkəzi, Cənub-Şərqi, Ön Asiya, Qafqazın əsasən türk olmayan əhalisi, Balkan yarımadası, Alp dağları, Pireney yarımadasında məskunlaşmış əhali, Şimali Amerikanın Sakit Okean sahillərindəki ərazilərdə yaşayan hindular isə braxikefallıqları ilə seçilir.

Başın təsviri əlamətləri içərisində fizioloji baxımdan bir - birilə bağlı olan alnın mailliliyi və qaşaltı sümüyünün inkişafını qeyd etmək lazımdır. Yer kürəsinin ən mailli alına malik əhalisi Avstraliya aborigenləri, papuaslar, melaneziyalılar və ermənilər hesab olunurlar. Cənubi Asiya, Afrika, Aralıq dənizi sahillərinin əhalisinin isə alınları düz və ya azacıq maillidir.

Sifənin enlilik ölçülərindən almacıq sümükləri, habelə, alt çənənin sağ və sol nöqtələri arasındakı məsafə müəyyənləşdirilir.

Nöqtələr:

V-vertex; T-traqion; Go-gonion; Gn-gnation; Tr-trixion; G-qlabella; N-nazion

Anfas formasında ölçülər:

1 - kəllənin maksimal eni

2 - alının minimal eni

3 - gözün daxili küncləri arasındakı məsafə

4 - almacıq sümüklərinin arasındakı məsafə

5 - burunun eni

6 - alt çənənin eni

Profil formasında ölçülər:

1 - traqion nöqtəsindən və orbitin aşağısından keçən xətt yəni, Frankfurt xətti (başın ölçülməsində və təsvirində bu xəttin horizontal olması standartdır)

2 - başın maksimal uzunluğu (uzununa diametri)

3 - başın hündürlüyü

4 - qulağın uzunluğu

5 - qulağın eni

6 - burunun hündürlüyü (qaşın aşağı küncündən, naziondan və burunun üst hissəsinin ən dərin nöqtəsindən ölçülə bilər)

7 - üzün orta hissəsinin hündürlüyü

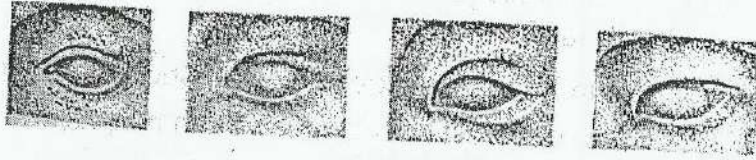
8 - üzün morfoloci hündürlüyü

9 - üzün fizionomik hündürlüyü

Yer kürəsinin daha enlilifətli əhalisi Şimali və Mərkəzi Asiyada, Şimali Afrikada, Balkan yarımadasında, Alp dağlarında, Şimali Avropada yaşayır. Mərkəzi və Cənubi Afrika, Cənubi Avropa, Hindistan, Cənub - Şərqi Asiyanın qaradərili əhalisi isə ensiz sifət quruluşuna malik olmaları ilə seçilir.

Sifətin şaquli ölçülərinə **fizionomik** və **morfoloji hündürlüklər** aiddirlər. Sifətin üfüqi profilliliyi də mühüm irqi əlamətlərdən hesab olunur. Bu göstərici birinci növbədə çənənin çıxıntısından asılıdır. Belə ki, çənə çıxıntısı qabağa doğru olduqda, bu hal proqnatlıq, ortadırsa, mezoqnatlıq, az çıxıntılı olduqda isə ortoqnatlıq adlanır. Cənub və Cənub-Şərqi Asiya, Afrika, Amerika xalqları öz **proqnatlıqları** ilə seçilir.

Göz sahəsində göz çuxurunun enliliyi, ayrılığı, yəni daxili və xarici bucaqların yerləşmə dərəcəsi, üst qapaqda yerləşən və gözün daxili bucağını örtən **epikantusun** müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Epikantusa Mərkəzi, Şərqi və Şimali Asiya xalqlarının 50 - 60 faizində rast gəlinirsə, bu bölgələrdən qərbə, cənuba və şərqə doğru getdikcə, onun müşahidə edilmə faizi aşağı düşür.

Burun sahəsində mühüm irqi əlamət onun uzunluğu, enliliyi və onların bir - birinə nisbəti hesab olunur. Burnun təsviri əlamətlərinə onun hündürlüyü, donqarlığı, profili və burun deşiklərinin forması aiddirlər.

İrqlərin ayırd edilməsində dodaqların qalınlığının, uzunluğunun, üst dodağın formasının müəyyənləşdiril-

məsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Antropologiyada üst dodağın qabağa çıxması halı **proxeyliya**, arxaya meylliliyi **opistoxeyliya**, şaquli kontura malikliyi isə **ortoxeyliya** adlandırılır. Çox vaxt proqnat sifətli adamlar proxeyliya quruluşlu dodaqlara malik olurlar.

Öz quruluşu baxımından insanın qulaq ləyəni də bəzi xüsusiyyətləri ilə irqlərə görə fərqlənir. Qulaq ləyəninin ucları bükülərək, bəzən buruq şəklini alır. Bu buruğun lap uc hissəsi şeşə olur ki, buna da **"Darvin təpəsi"** deyilir. Qulağın digər **təsviri əlaməti** isə onun aşağı hissəsində məməciyin olub-olmamasıdır.

Dişlərin öyrənilməsindən bəhs edən odontologiyada mühüm irqi əlamət kimi, sarı (monqoloid) irqə xas olan qabaq kəsici dişlərin "kürekvarilliliyi" nə və Aralıq dənizi sahilləri, Qərbi və Cənubi Asiya əhalisinin üst azı dişlərində müşahidə edilən "Karabella təpəsi"nin olmasına diqqət yetirilir. Müəyyən yaş həddindən sonra insandakı 20 süd dişi 32 daimi dişlə əvəz olunur. İnsanın daimi dişləri aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

I 2/2 C1/1P2/2M3/3

I (**dentes uncisivi**) - kəsici dişlər

C (**dentes canini**) - köpək dişlər

P (**dentes premolares**) - kicik azı dişlər

M (**dentes molares**) - böyük azı dişlər

QAN QRUPLARI

Hazırda antropoloqlar yaş həddinə görə dəyişməyən, ciddi şəkildə irsən ötürülən, təbii və ictimai-məişət şəraitindən asılı olmayan əlamətlərə xüsusi diqqət yetirirlər. Bu cür əlamətlərdən biri də müəyyən coğrafi yayılma arealına malik olan **qan qruplarıdır**.

XX əsrin əvvəllərində alman alimi **K.Landşteyner**, daha sonra isə **Y.Yanski** insanlarda 4 qan qrupunun olmasını müəyyən etdilər. Məlum oldu ki, qırmızı qan cisimləri - eritrositlərlə qanın plazmasını qarışdırdıqda, **aqqlıyusinasıya** (latınca agglutination - yapışma) prosesi baş verir. Bu reaksiya eritrositin zülalları ilə (aqqlıyutinogen və ya antigen) qan zərdabları zülalları arasında gedir. Əvvəllər cəmi 2 antigen (A və B), 2 anticisim müəyyən edilmişdi. Tezliklə məlum oldu ki, A və B antigenlərindən başqa eritrositlərdə həmçinin "lal" 0 antigeni də vardır. Bununla da insanlarda 4 qan qrupu müəyyənləşdirildi.

QAN QRUPI	ANTİGEN	ANTİCİSİM ZƏRDABI
I və ya O	yoxdur	Anti A, Anti B
II və ya A	A	Anti B
III və ya B	B	Anti A
IV və ya AB	AB	yoxdur

Birinci Dünya müharibəsi illərində Solonik cəbhəsindəki səhra hospitalında çalışan ər-arvad L. və X. Nirş-

feldtlər isə əsgərlərdən qan götürəndə, qrup amilinin millətlərə və irqlərə görə dəyişdiyini müşahidə etmiş, bununla da faktiki olaraq, **antropoloji serologiyanın** əsasını qoymuşlar.

Genlərin coğrafi bölgüsünün analizi göstərir ki, Avstraliya, Amerika, Asiya, Afrika və Avropa əhalisində qan qrupunun hər 4 növü vardır. Lakin Amerikanın yerli əhalisində daha çox I, avropalılarda və avstraliyalılarda II, Asiya xalqlarında isə III qan qrupunun üstünlük təşkil etdiyi aşkar olunmuşdur. Hazırda qan qruplarını müəyyənləşdirmək üçün 100-ə qədər sistem vardır. Məsələn, 1955-ci ildə Dieqo adlı oğlanın qanında tapılması şərəfinə **"Dieqo amili"** adlandırılan antigen Cənubi Amerika hindularında daha çox olduğu halda, Şimali Amerika hindularında bu antigenə rast gəlinməsi cəmi 5-10 faiz təşkil edir. Avstraliya, Cənubi və Qərbi Asiya, Afrika xalqlarında isə "Dieqo amili"nə rast gəlinməmişdir. Bu antigenin Okeaniyanın yerli əhalisində ümumiyyətlə, olmaması məşhur Norveç alimi Tur Xeyerdalin bu bölgənin Amerika əhalisi tərəfindən məskunlaşdırılması fikrini alt - üst edir.

Başqa bir antigen - "Daffi antigeni" isə Amerika, Avstraliya, Yeni Qvineya və Şərqi Asiyanın yerli xalqlarının qanlarında daha çox aşkar edilmişdir. Bu antigenə Avropa və Afrika əhalisinin yarısında rast gəlinir.

Daha çox elmi maraq doğuran kəşf isə insan qanında **xüsusi rezus** adlanan amilin tapılmasıdır. Yer kürəsi əhal-

isinin 80 faizində rezus amili müsbət, 20 faizində isə mənfidir.

Bir çox hallarda qan qruplarının müəyyənləşdirilməsi varislik məsələsinin dəqiqləşdirilməsinə kömək edir. Məsələn, əgər atanın qanı I, ananın qanı isə IV qrupdursa, onda uşağın qanı ya II, ya da III qrup olmalıdır. Əgər uşağın valideynlərinin hər ikisinin qanı I qrupdursa, onda onun da qanı ancaq I qrup olur.

Qan qrupları ilə bədən quruluşu arasında da bağlılıq vardır. Məsələn, Amerika alimləri qanları II qrupa aid edilən qadınların, qanları I və III qrupa aid edilən qadınlara nisbətən kökəlməyə daha çox meyilli olduğu qənaətinə gəlmişlər.

Hazırda antropoloqlar qan qruplarının yayılma arealına uyğun gələn rəngləri seçə bilməmək xüsusiyyətini də araşdırırlar. Bəzi Avropa xalqlarında – latışlarda, norveçlilərdə, almanlarda, ukraynalılarda, ruslarda və yəhudilərdə qırmızı və yaşıl rəngləri seçə bilməmək halı daha çox müşahidə olunmuşdur. Antropoloji cəhətdən monqoloid qatışığı olan finlərdə (suomilərdə), estonlarda, çuvaşlarda və komilərdə bu çatışmazlığa daha az rast gəlinir. Məcəzi mənada **"rəng korluğu"** adlanan **daltonikliyin** iki növü vardır: **protonopiya** (qırmızı rəngi seçə bilməmək) və **deyteranopoiya** (yaşıl rəngi seçə bilməmək). Qeyd etmək lazımdır ki, "rəng korluğu" irsən ana xətti ilə keçsə də ancaq kişilərdə müşahidə olunur. Avropada

"rəng korluğu"nun daha çox deyteronopiya forması geniş yayıldığı halda, şərqə doğru getdikcə, protoponluğun faizi artmağa başlayır. Antropoloji cəhətdən öyrənilməsə də, lingvistikaya əsasən söyləmək olar ki, Altay xalqlarının əksəriyyətində deyteronopiya halı mövcuddur. Belə ki, bu dil ailəsinə daxil olan xalqlar, rəngləri yaşıl olsa da, tərəvəz növlərini ümumiyyətlə, "göyerti" adlandırırlar (**Müqayisə et : rus dilində "zelen" - "yaşıl", Azərbaycan dilində "göyerti"**).

Diqqəti cəlb edən digər irqi əlamətlərdən biri də feniltokarbamid adlanan xüsusi kimyəvi maddəyə insanların **dadbilmə reaksiyasıdır**. Məsələn, əgər Amerika hinduları, polineziyalılar, koreyalılar, yaponlar, Hind – Çin xalqları feniltokarbamidin dadını acı, Avropa xalqlarının əksəriyyəti, Qafqaz, Ön Asiya və Hindistan xalqlarının bir hissəsi turşməzə, Avstraliyanın yerli əhalisi, Yeni Qvineya papuasları isə ümumiyyətlə, dadsız hiss edirlər. Bunun səbəbi isə hələ tam tədqiq edilməsə də, dadbilmədə fərqlilik ağız seliyinin və dilin dadbilmə məməciklərinin müxtəlif quruluşu ilə izah olunur. Tibbi araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, TT genləri çox olan insanlarda feniltokarbamidi acı, Tt genləri üstünlük təşkil edənlərdə turşməzə, tt genli Avstraliyanın yerli əhalisi, Yeni Qvineya papuasları və Böyük Britaniyada yaşayan uelslilər isə ümumiyyətlə, dadsız hesab edirlər.

Antropoloji tədqiqatların proqramları genişləndikcə, yeni - yeni morfoloji və fizioloji əlamətlərə də diqqət artmaqda davam edir. Bu əlamətlərə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, irqlərə görə, dəyişmələrinin müşahidə olunduğu qulaq ləyəninin quruluşu, habelə əllərin, qolların çarpazlaşdırılma forması və s. daxildir.

ANTROPOGENEZ

İnsanın mənşəyi antropologiya elminin əsas problemi olmaqla yanaşı, eyni zamanda fəlsəfi dünyagörüşünün köklü məsələlərindən biridir. Meydana çıxması daha əvvəlki dövrlərə gedib çıxsada, XX əsrin əsas fəlsəfi görüşlərindən biri olan materializm antropologiyada daha çox təkamülçülüyə əsaslanır. Təkamülçü alimlərə görə **antropogenez prosesi** bütövlükdə 4 mərhələdən keçmişdir :

- 1 - Avstralopiteklər (Cənub meymunları)
- 2 - Pitekanthropalar (ən qədim və ya "meymun insanlar")
- 3 - Neandertallar (qədim insanlar)
- 4 - Neantropalar (müasir tipli insanlar)

Avstralopiteklər

1924-cü ildə Cənubi Afrikada Taunq stansiyanın yaxınlığındakı daş karxanasından xarici görünüşünə görə, həm meymuna, həm də insana bənzəyən azyaşlı fərdə məxsus kəllə qutusu aşkar edildi. Bu tapıntıni tədqiq edən Yohannesburq universitetinin anatomiya üzrə professoru **Raymond Dart** elmi məqalə ilə çıxış edərək, nə-

hayət "insanla onun meymun əcdadı arasındakı zəncirin çatışmayan həlqəsinin kəşf edildiyini" bildirdi.

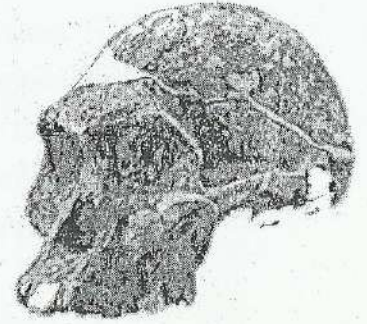
Onun işini davam etdirmiş R.Braun və F.Tobayas avstralopitek adını almış bu tapıntının, sözün əsl mənasında, "hüquqlarının müdafiəsinə" girişdilər. Sonralar Cənubi Afrikadan avstralopiteklərə aid edilən daha dörd tapıntı -

Transvaal avstralopiteki, Promotey avstralopiteki, parantrop və pleziantrop aşkar edildi.

Avstralopiteklerin ən qədim formasının yaşı beş milyon beş yüz min olduğu halda son forması bir milyon il bundan əvvələ aid edilir. Bu qədər yaş fərqi mövcudluğu avstralopitekleri insanın ən qədim əcdadı olmasını qəbul edən təkamülçü alimlər arasında da şübhə doğurmağa başladı. Materializmi dövlət ideologiyası səviyyəsinə çevirən keçmiş SSRİ-də də antropoloqlar avstralopitekleri "əllərinə dəyənək götürmüş meymun sürüsü" adlandırırdılar.

1959-cu ildə Tanzaniyadakı Olduvay dərəsindən ingilis tədqiqatçı Luis Liki avstralopiteklerin yaşı bir milyon yeddi yüz əlli min il olan yeni növünün tam şəkildə saxlanmış kəlləsini aşkara çıxardığını bəyan etdi. Bu tapıntı tez-tələsik **zincantrop** adlandıraraq insanın əcdadlarından hesab edən təkamülçülər bir il sonra məyus oldular. Belə ki,

tezliklə zincantropun qalıqlarından alt qatda avstralopiteklərə nisbətən daha mütərəqqi morfoloji quruluşa malik olan varlığın bütöv skeleti tapıldı. Məlum oldu ki, avstralopiteklerle eyni dövrdə yaşamış, antropoloji ədəbiyyatda "**Homo habilis**" (bacarıqlı insan) adını alan bu varlıqlar zincantropu ovlayırmışlar. Zincantropun kəlləsi ilə qorilla kəlləsi arasındakı morfoloji oxşarlıq bu varlıqlar arasında həm də yaxın genetik əlaqə olduğunu söyləmək imkanı verir.

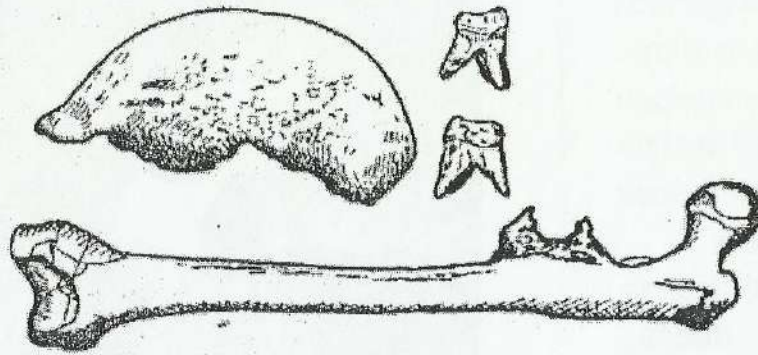
Müasir meymunlarla avstralopiteklerin müqayisəsi göstərir ki, avstralopitekler daha çox şimpanzeyə bənzəmiş, bəlkə də sözün əsl mənasında onların əcdadları olmuşlar. XX əsrin 90-cı illərinin ən məşhur antropoloq - alimləri olan X.Smit, F.Spur, B.Vud və F.Zanneveld nəinki avstralopitekleri, hətta onlara nisbətən daha mütərəqqi morfoloji quruluşa malik olan "Homo habilisi"i də meymun hesab edirlər.

ADLARI	ÇƏKİSİ	BOYU	BEYİN HƏCMİ
Avstralopitek	30-40 kq	120-130 sm	550 sm ³
Şimpanze	50 kq	150 sm	350 - 550 sm ³
Oranqutan	100 - 150 kq	150 sm	300 - 500 sm ³
İnsan	60 kq	160 sm	1380-1500 sm ³

Arxantropolar (ən qədim insanlar)

1868-ci ildə Almaniya da darvinçi təlimin qızğın tərəfdarı olan **Ernest Hekkel** meymunla insan arasında keçid formasının (**pitekantrop** - "meymun insan") olması fikrini irəli sürdü. Əvvəllər insanla balığın rüşeymi arasındakı oxşarlığı saxta şəkillərlə "sübuta yetirən" bu alim ifşa olundandan sonra da yazırdı: "Bu etdiyim saxtakarlığı boynuma alandan sonra əslində, mən özümü günahkar hesab etməliydim. Lakin bu gün bizimlə yanaşı, mənim saxtakarlığıma oxşar, tanınmış kitablar və məqalələri ilə qeyri - dəqiq məlumatlarla dolu olan rəngli şəkillər çap etdirən yüzrlə tərəfdarımızın olması mənə təsəlli verir".

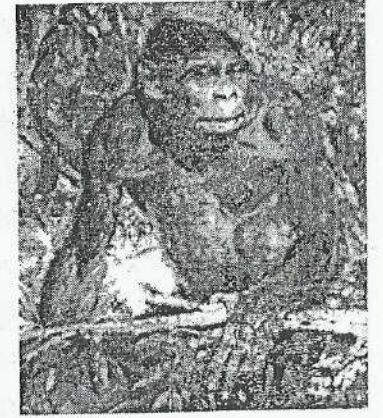
1890-91-ci illərdə holland tədqiqatçısı **E.Dübua** İndoneziyadakı Yava adasından "**Homo erektus**" ("düz qamətli insan") adını almış ən qədim insanın qalıqlarını tapdı.

Bu tapıntıya o yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Hekkelin hələ 1868 - ci ildə təklif etdiyi "**Pitekantropus erektus**"

("düz yeriyən meymun insan")

adını verdi. Tezliklə bu tapıntı alimlər arasında geniş diskussiya mövzusunə çevrildi. O dövrün tanınmış antropoloqu **R. Virxov** Yava tapıntılarının nəhəng hibbon meymununa mənsub olduğunu sübut etdi. Ən qədim insan qalıqlarına habelə, Azərbaycanda da (**Azixantrop**) rast gəlinmişdir.

1937-ci ildən 1941-ci ilə qədər Keniqsvald tərəfindən Yava adasında aparılan qazıntılar nəticəsində təkamülçü alimlər tərəfindən tez - tələsik pitekantroplara aid edilən qalıqlar aşkar edildi. Lakin tanınmış antropoloq **Veydenreyx** bu tapıntıların oranqutan meymununa, Keniqsvald özü isə ümumiyyətlə, pitekantroplara aid olmadığını sübut etdilər. Bu tapıntılar içərisində daha çox diqqəti çəkən isə naməlum varlığa aid edilən iri alt çənə sümüyü idi. Elmi ədəbiyyatda **meqantrop** (nəhəng insan) adlandırılan bu varlıq **Veydenreyxin** fikrincə, çəkisinə və boyunun uzunluğuna görə erkək qorillaya bənzəmişdir.

1918-ci ildə Çində, Pekindən 60 kilometr cənub-qərbdə Çjoukodyan kəndi yaxınlığındakı daş karxanasından İsveç aیمی **İ.Q.Anderson** müxtəlif heyvan sümükləri tapdı. Bir neçə ildən sonra həmin yerdən **O.Zdanski** və **V.Qranje** **Homo sapiensə** ("**Dərrakəli insan**") aid edilən iki diş aşkar etdilər. 1927-ci ildə **Li** və **Bolinin** tapdıqları bir diş əsasında

D.Blek insanın mənşə şəcərəsində yeni növ ("**Sinantropus Pekinensis**" ("**Pekinin Çin adamı**") formasını ayırdı. 1929-cu ildə Pey Ven-çjun sinantroplara aid edilən kəllə sümüyünü, bir il sonra isə sinantropların hazırladıqları əmək alətləri aşkar etdi. Blekin ölümündən sonra sinantropların sümük qalıqlarının öyrənilməsi ilə Veydenreyx məşğul olmuşdur. Onun tərəfindən 44-ə qədər müxtəlif yaş və cinslərə mənsub sinantropların qalıqları tədqiq edilmişdir. Araşdırmalar sinantroplarla müasir tipli insan arasında çox cüzi fərqlər (süd dişlərinin daimi dişlərlə əvəz olunması, boyun əzələsinin quruluşu və s.) olduğunu üzə çıxardı. Çox vaxt bu fərqlər nəinki müxtəlif, hətta eyni irqə mənsub əhali arasında da müşahidə edilir.

Qazıntılar zamanı aşkar edilmiş arxantropolar içərisində Heydelberq adamı xüsusi yer tutur. 1907-ci ildə Heydelberq şəhəri yaxınlığındakı Mauer kəndinin qumluğundan ən qədim insana mənsub dişlərlə birlikdə alt çənə sümüyü aşkar edildi. Tapıntının müəllifi alman antropoloqu **O.Şetenzak** hesab edilir. Tədqiqatlar diş düzümü sırasına və dişlərin quruluşuna görə Heydelberq adamının müasir insandan heç nə ilə fərqlənmədiyini sübut etmişdir.

Ən qədim insan qalıqlarına habelə, Əlcəzairdə (Atlantrop), Mərakeşdə (**Sidi Əbdürəhman adamı**), Cənubi Afrikada (**Telantrop**), Keniyada (**Turkana adamı**) və s. yerlərdə rast gəlinmişdir. Bütövlükdə "**Homo erectus**" adını almış bu qalıqlarla bağlı təkamülçü alim **Riçard Liki** etiraf edir ki, "**istənilən adam insanların kəllə quru-**

luşu, sifət bucağı, qaşüstü sümüklərin kobudluluğu və s. fərqliliyini sezmə bilər. Bu fərqli cizgilərə bu gün də müxtəlif coğrafi şəraitdə yaşayan insanlar arasında rast gəlmək olar. Bu müxtəliflik insanların uzun müddət fərqli şəraitdə yaşamaları nəticəsində meydana çıxır". Eskimos və aleutlar üzərində uzunmüddətli müşahidələr aparmış **U.Laflin** onlarla **Homo erectus**lar arasında hədsiz oxşarlıqlar olduğunu sübuta yetirmişdir. U.Laflinin fikrincə, **Homo erectus**lar əslində müxtəlif irqlərə mənsub olan **Homo sapiens**lərdir: "**Əgər Homo sapiensə aid edilən eskimoslarla Avstraliya aborigenləri arasındakı böyük fərqləri nəzərə alsaq, aralarında fərqlər müşahidə edilən Homo erectusların Homo sapienslərə aid edilmələri daha məntiqəuyğun olardı**".

Pitekantropdan daha qədim Dmanisi (Başkeçid) adamının kəlləsinin daha çox müasir adama bənzəməsi təkamül nəzəriyyəsinin puçluğunu göstərir

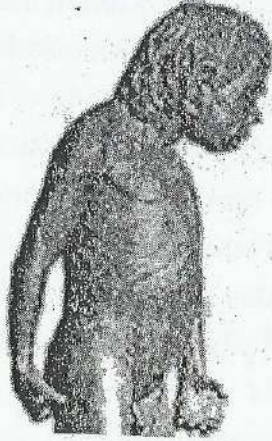
Lakin bu həqiqətin dərk edilməsi ehkamçı fəlsəfə və təkamülçü ideologiyaya zidd olduğundan çox vaxt əslində meymun olan avstralopiteklər daha çox insani cizgilərlə, morfoloji baxımdan insanlardan fərqlənməyən Homo erectuslar isə meymunabənzər şəkildə təsvir edirlər.

Neandertallar (Qədim insanlar)

Antropologiya elmində "Neandertal" adını almış qədim insanın qalıqları ilk dəfə 1848-ci ildə Flint tərəfindən Cəbəllütariq qayalığının şimal yamacındakı Forbsov karxanasından aşkar edilmişdir. Alt çənəsiz kəllə qutusundan ibarət olan bu tapıntı geoloq Besk 1864-cü ildə Britaniya assosiasiyasının konqresində nümayiş etdirdi. 1856-cı ildə Düssel çayı sahilindəki Neandertal vadisində yerləşən Feldhofer mağarasından qədim insanın kəllə qutusu, çiyin və bud sümükləri tapıldı. Bu qalıqlarla bağlı ilk məlumat 1857-ci ildə Şafhauzen tərəfindən verilsə də, neandertal adamına maraq xeyli sonra artmağa başladı. Feldhofer tapıntılarını araşdırmış R.Virxov 1872-ci ildə etdiyi məruzədə bu qalıqların patoloji fərdə aid olduğunu sübuta yetirmişdir.

Pol Brok, Tomas Heksli və digər materialist antropoloqlar isə bu qalıqların qədim insana məxsusluğunu iddia edirdilər. Daha sonra bu tipli insanların qalıqları Belçika ərazisindəki Spi mağarasından, Fransanın Korreza departamentindəki Korreza mağarasından (Lya Şapell adamı), Balkan yarımadasının şimalındakı Krapina qayalağından, Almaniyada Erinqsdorf və Şteynheym

adlı ərazilərdən, İtaliyadakı Monte Çirçeo mağarasından, Zimbabve ərazindəki Broken Hill adlı gümüş mədənindən, Tanzaniya ərazindəki Eyassi gölü sahilindən, Şimal - Qərbi Afrikada Tanjer adlı yerdən, Yava adasındakı Nqandongq adlı yerdən, Fələstindəki Sxul mağarasından, İraqdakı Şanidar mağarasından, Krımdakı Qıyıq Qoba mağarasından, Özbəkistandakı Deşik daş mağarasından aşkar edildi.

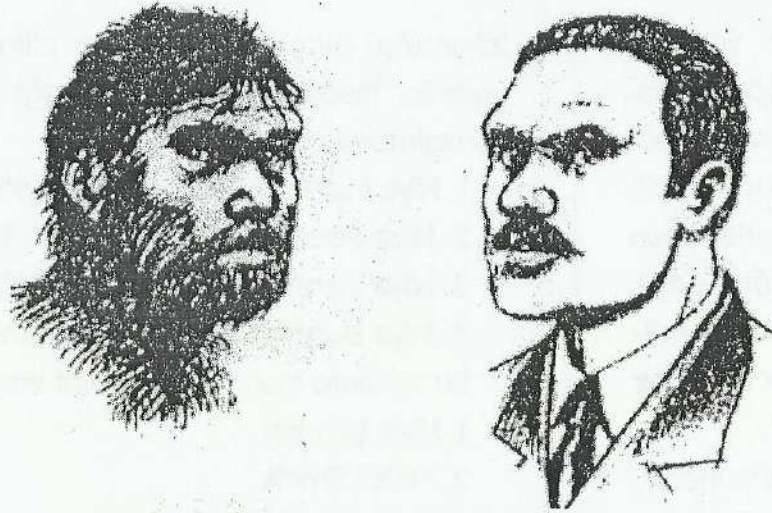
Moskvadakı Antropologiya Muzeyindəki həm müasir, həm də Neandertal kəllələrini tədqiq edən rus - sovet alimi Y.Y.Roginskiy müasir tipli insanla Neandertal arasında hər hansı bir varislik ola biləcəyi ehtimalını qətiyyətlə rədd etmişdir.

Digər tərəfdən Neandertal tipli adlandırılan fərdlər özləri antropoloji baxımdan kəskin şəkildə fərqlənirlər. Bunu aşağıdakı cədvəldə aydın şəkildə görmək mümkündür.

ƏLAMƏTLƏR	MAKSİMAL ÖLÇÜ (millimetr)	MINİMAL ÖLÇÜ (millimetr)
Kəllə qutusunun uzunluğu	219,5 (Nqandong V)	184 (Şteynheyim)
Alnın enliliyi	113 (Erinqsdorf)	91 (Eyassi)
Sifətin yuxarı enliliyi	140 (Rodeziyalı)	108,9 (Lya Kina)
Göz almasının hündürlüyü	42 (Mustye)	30 (Sxul V)

Bu isə onları ümumiyyətlə eyni növə aid etməyə imkan vermir. 100 min il bundan əvvəl meydana çıxan Neandertal adamları 35 min il bundan əvvəl yoxa çıxmışlar. Onlar müasir insanlardan iri kəllə qutusu və daha möhkəm skeletlərilə fərqlənmişlər.

Üzü qırılmış neandertal belə görünərdi

Nyu Meksiko universitetində aparılan uzunsüən tədqiqatlardan sonra 1991-ci ildə belə bir nəticəyə gəlinmişdir: **"Neandertal insanının qalıqları ilə müasir insanın sümüklərinin müqayisəli analizi zamanı məlum olmuşdur ki, Neandertal adamı anatomiyası, davranışı və alətlərdən istifadə etmə bacarığına görə müasir insandan heç də geri qalmırdı"**. Son dövr tədqiqatları Neandertal insanların nəinki öz ölümlərini dəfn etmələrini, hətta musiqi alətləri düzəltmələrini sübuta yetirmişdir.

Neantropolar (müasir tipli insanlar)

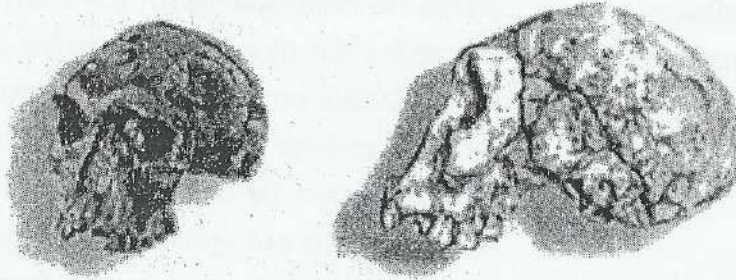
Təkamülçü alimlər müasir tipli insanların təxminən 40-35 min il bundan əvvəl yarandığını iddia edirlər. Onlar tərəfdən düzəldilmiş insanın yaranma şəcərəsində ilk **müasir tipli insan Kromanyon adamı** hesab edilir. Lakin son dövrlərdə təkamülçülərin özləri də insanın meymundan deyil, "insanabənzər meymundan" törədiyini qeyd edirlər. Fizioloji baxımdan insanla meymun arasında kəskin fərqlər vardır. Məsələn, skelet quruluşu, beyin həcmi, hərəkətmə üsulu insanları meymunlardan fərqləndirir. Təkamülçülər tərəfindən irəli sürülmüş "insan şəcərəsi"ndə müasir tipli insanlardan əvvəl avstralopiteklər, sonra Homo habilis, daha sonra isə Homo erectus yaşamışdır. 1994-cü ildə daxili qulağın vestibulyar aparatının tədqiqatı zamanı Avstaralopiteklər və Homo habilis meymunlar növünə, homo erectus isə müasir tipli insana aid edilmişdir. Bu şəcərədə Homo habilisin əcdadı hesab edilən Homo rudolfensisin 2,5-2,8 milyon il bundan əvvəl yaşadığı iddia olunur. Lakin qəribə də olsa, Homo rudolfensis fizioloji baxımdan öz xələfinə, yəni Homo habilisə nisbətən müasir tipli insana daha çox bənzəmişdir. Digər tərəfdən guya bir-birlərindən törəmiş Homo habilis və Homo erectus antropoloq **Alan Volkerin** fikrincə, Şərqi Afrikada eyni dövrdə, yanaşı yaşamışlar. Harvard universitetinin paleoantropoloqu **Stefan Cey Gould Darvinin** təkamül nəzəriyyəsinin yanlışlığını belə izah edir: **"Əgər hər**

Üç insanabənzər varlıqlar (hominidlər) eyni dövrdə yaşamışlarsa onda insan şəcərəsi necə olmuşdur? Görünür, onların bir - birlərindən törəmələri mümkün deyil. Digər tərəfdən onların müqayisəsi zamanı hər hansı bir

təkamül prosesinin gətirdiyini söyləmək çətinidir".

1995-ci ildə İspaniyadakı Qran Dolina mağarasından, 2001 və 2005-ci illərdə Gürcüstan Respublikası ərazisində yerləşən Dmanisidən (azərbaycanlıların yaşadıkları bu rayon 1947-ci ilə qədər Başkeçid adlanırdı) tapılan və 1 milyon 800 min - 2 milyon il bundan əvvəl yaşamaları güman edilən insanların qalıqları təkamül nəzəriyyəsinin elmi əsassızlığını bir daha sübut etmiş oldu.

İnsanın yaranması, yoxsa yaradılması hələ də alimlər arasında mübahisə obyektı olaraq qalır. Bu baxımdan

təkamülçü alim H.L. Morqanın etirafı xüsusilə, diqqətə layiqdir: "İnsanın təkamülü ilə bağlı dörd sirrin üstü hələ də açılmamış qalır:

1. Niyə insan iki ayağı üstə yeriyir?
2. Niyə insan bədənindəki tük örtüyü yox olmuşdur?
3. Niyə insan beyni bu qədər inkişaf etmişdir?
4. Niyə insanlar danışmağı öyrənmişlər?

Bu suallara standart cavablar vardır:

1. Hələ bilmirik
2. Hələ bilmirik
3. Hələ bilmirik
4. Hələ bilmirik.

Sualların sayını nə qədər artırısaq da, cavab eyni şəkildə qalacaqdır".

ETNİK ANTROPOLOGİYA

GİRİŞ

Etnik antropologiya və ya **irqşünaslıq** Yer kürəsi əhalisinin hazırkı və keçmişdəki antropoloji tərkibini öyrənir. Bu tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən məlumatlar irqlər arasındakı qohumluq əlaqələrini, onların yaranma tarixini, yeni irqi tiplərin qədimliyini və yaranma səbəblərini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Antropoloqların ən çox rastlaşdıqları suallardan biri budur: **"Mən öz xarici görünüşümə görə, hansı millətdənəm"**. Əslində, bu sual xarici görünüşlə hər hansı bir millətə mənsubluq arasındakı səbəb əlaqəsi ilə bağlıdır. Bu fikrin yaranmasında ayrı-ayrı səyyah və yazıçılar xüsusi rol oynamışlar. Bədii əsərlərdə, salnamə və səyahətnamələrdə tez-tez bu cür yazılara rast gəlirik: **"Biz qonşu yaşayış məskəninə gedəndə buranın əhalisinin həm başqa dildə danışdığını, həm də qonşularına nisbətən daha hündür (və ya alçaq) boylu, daha sarışın (və ya qaraşın) olduğunu müşahidə etdik ..."** Hətta bizim gündəlik həyatımızda da xarici görünüşlə milli mənsubiyyət

arasında bağlılıq olması haqqında fikirlərlə rastlaşırıq. Doğrudan da "toplum", "etnos", "xalq", " irq" anlayışlarının müəyyənləşdirilməsində ümumi əlamətlər vardır. Belə ki, bu zaman ya birgə yaşayış bölgəsi, ya da ümumi mənşə birliyi məsələsi gündəmə gəlir. Ərazi birliyi həm mədəniyyətdə, həm də genofondda oxşarlığa gətirib çıxardır. Aralarında mütləq əlaqə olmasa da, fiziki tiplə etnosun bu və ya digər xüsusiyyəti arasında paralellik yarana bilər. Məsələn, Afrikanın qara dərilili əhalisinin çoxu Niger - Kordofan dil ailəsinə, Asiyanın sarı dərilili əhalisi Tibet - Birma dil ailəsinə daxil olduğu halda, ABŞ-ın milyonlarla qara və sarı dərilili vətəndaşları Hind-Avropa dil ailəsinə daxil olan ingilis dilində danışirlar. İstənilən halda özünü "amerikalı" adlandıran bu əhalinin müstəmləkə işğalları zamanı Amerika qitəsinə kölə kimi köçürülmüş əcdadları ilə müqayisədə özünüdərkətmələri çox fərqli olsa da, fiziki tiplərində elə bir dəyişiklik baş verməmişdir. Madaqaskar adası əhalisi həm mədəniyyət, həm də dil baxımından onlara ərazicə daha yaxın olan afrikalılardan çox indoneziyalılara, xüsusilə də, Sumatra adası sakinləri olan battaklara bənzəyirlər. Ada əhalisinin əksəriyyətinin antropoloji tipi də onların nə vaxtsa Malay arxipelaqından köçüb gəldiklərini sübut edir. Bu halda antropologiyanın məlumatları etnoqrafiya və dilçilikdə artıq məlum olan faktları təsdiq edir. Lakin elə həmin Madakaskar adasında elə qruplar da vardır ki, onların mənşə problemi an-

caq antropoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyənləşdirilə bilər. Məsələn, adada yaşayan qaradərili əhali indoneziya dilində danışsalar da mənşə baxımından Afrika qitəsi əhalisi ilə bağlıdırlar. Antropoloji baxımdan bir - birindən kəskin seçilən melaneziyalılar, malaylılar və polineziyalılar vahid malay-polineziya dil ailəsinə daxildirlər. Eyni Hind-Avropa dil ailəsinə daxil olan sarısaçlı, göygözlü Şimal-Qərbi Avropa əhalisi ilə qarasaçlı, enliburunlu maratxlar antropoloji baxımdan kəskin şəkildə fərqlənirlər.

Etnosun özünü dərk etməsi, onun özünü necə adlandırması, bu da öz növbəsində həmin etnosun dili ilə bağlı olsa da, lingvistik təsnifat, insanların daha mükəmməl bölgüləri üçün geniş təsəvvür yaranmasına mane olur. "Etnos" anlayışının özünün müəyyənləşdirilməsində hələ də elmi mübahisələr davam edir. Məsələn, davranış stereotipinə daha çox diqqət yetirən **L.N.Qumilyov** etnogenez proseslərinə coğrafi-iqlim şəraitinin daha çox təsir etdiyini vurğulayır: **"Energetik sistem kimi, etnos da özəl stereotiplər əsasında özünü elə bu cür kollektivlərə qarşı qoyan, formalaşmış insan birliyi"**.

Antropoloji tədqiqatlar eyni zamanda kütləvi "köçlər" haqqında nəzəriyyələri alt-üst edir. Belə ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi türk dil ailəsinə mənsub Azərbaycan dilində danışan azərbaycanlılarda heç bir monqoloidlik əlamətinin aşkar edilməməsi, guya **"buraya nə vaxtsa sarı irqə mənsub olan işğalçı türk tayfalarının soxulub**

yerli əhalinin dilini dəyişərək, onlarla qaynayıb-qarışmaları" fikrini alt-üst edir.

Etnik antropologiya eyni zamanda mürtəce, qeyri-elmi irqçi "nəzəriyyə"lərin ifşa edilməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, bütün müasir irqlərin eyni mənşədən törəməsini qəbul və təsdiq edən etnik antropologiya, irqləri "dil və mədəniyyətin ruhu" sayan irqçi nəzəriyyələri qətiyyətlə rədd edir.

İnsan irqlərinin yaranması antropologiya elminin ən mübahisəli və hələ tam həll edilməmiş məsələlərdən biridir. Belə ki, mono və polisentrik nəzəriyyə tərəfdarları arasındakı mübahisələr, böyük irqlərin bəşər tarixinin hansı inkişaf mərhələsində yaranması, ayrı-ayrı irqi əlamətlərin irsi ötürülmə məsələləri hələ də həll edilməmiş qalır.

Alimlərin əksəriyyəti irqi diferensasiyanın müasir tipli insanın yaranmasından sonra bir mərkəzdə baş verdiyini nəzərdə tutan geniş monosentrizm nəzəriyyəsinə üstünlük verirlər. Bu mərkəzə Şimali və Şərqi Afrika, Ön Asiya və Cənubi Avropanın Aralıq dənizi sahilləri və ona qonşu ərazilər daxil edilir. Olduvay tapıntıları sübut edir ki, Afrikanın şərqində üst paleolit dövründə morfoloji baxımdan həm qara, həm də ağ irqin morfoloji əlamətlərini özündə ehtiva edən irqi tiplər yaşamışlar. Bu dövrdə sayı çox da olmayan insanlar bir - birindən iqlim baxımından fərqlənən ərazilərdə məskunlaşmağa başladılar. Bir - birlərindən keçilməz dağ silsilələri, çaylar, səhralarla təcrid olunan insan qruplarında müxtəlif iqlim və

təbii-coğrafi şəraitin təsirilə fərqli morfoloji əlamətlər kompleksi formalaşmağa başladı. Nəticədə, Hindiquş, Himalay və Hind-Çin dağ silsilələri ilə ayrılan iki böyük irqi qrup meydana gəldi. Bunlardan birincisi şərti olaraq **Cənub-Qərb**, ikincisi isə **Şimal-Şərq qolu** adlandırılır. Cənub-qərb qolundan indiki **ağ və qara** (avstraloid) irqlər yaranmışdır. Bu qola mənsub kiçik irqlər, şimal-şərq istisna olmaqla, bütün istiqamətlərdə yayılmağa başladılar. **Böyük sarı irq** isə Şimal-Şərq qolundan yaranmış, sonralar isə Şimal, Sakit Okean və Amerika budaqlarına bölünmüşdür.

Avrasiyadan tapılmış üst paleolitə aid edilən paleoantropoloji materialların əksəriyyəti ağ irqə aid edilsələr də, bu tapıntıların içərisində qara irqə mənsub əlamətlərlə seçilən skelet qalıqları da aşkar edilmişdir. Buraya İtaliyanın cənubundakı Qrimaldidən tapılan iki kəllə və Voronejdəki Kostenko düşərgəsindən aşkar edilən kişi skeleti, Yava adasından tapılan qədim kəllələr aid oluna bilər.

Irqlərin formalaşmasına təsir edən əsas amillər **təcrid olunma və qarışmadır**. Bəzən qonşuluqda yaşayan insan toplumlarının maddi maraqlarının, mənəvi mədəniyyətlərinin, daha doğrusu, dini inanışlarının fərqliliyi **coğrafi təcrid olunmanı ictimai təcrid olunma** ilə əvəz etmişdir.

İnsan irqlərinin yaranmasına təsir edən amillərdən biri də qarışmadır. Müxtəlif irqlərin qarışması heç bir fizoloji maneə olmadan asanlıqla baş verən bir prosesdir. Fərqli irqlərin qarışmasından doğulanlar, yəni **mələzlər** nəinki tam sağlam, eyni zamanda həm də normal artım xüs-

siyyətinə malik olurlar. Böyük irqlərin təmas zonalarında uzunmüddətli qarışmalar nəticəsində keçid və qarışıq irqlər yaranmışdır.

Irqlər fiziki quruluşun irsən kifayət qədər sabit şəkildə ötürülən və müəyyən bölgə üçün səciyyəvi olan əlamətlərə əsasən ayrılır. Materialların toplanması və işlənməsində həm canlılarda, həm də skeletlərdə, xüsusilə də kəllə qutularında mövcud fərqli əlamətlərə diqqət yetirilir. Bu əlamətlərin özləri "təsviri" və "ölçülü" olaraq iki qismə ayrılır. Diri insanlarda təsviri əlamətlər saçların forması, dəri, saç və gözlərin rəngi, sifətin yumşaq toxumaları hissəsində epikantus, gözün üst qapağının qırıqlığı, burun ucunun qalınlığı, burun oturacağının vəziyyəti, üst dodağın çıxıntısı, üst dodağın profilinin forması, sifətdə və bədəndə üçüncü tük örtüyünün inkişafı, burnun üst hissəsinin hündürlüyü, burun oturacağının profili, üfüqi profililik, çənənin qabağa çıxma dərəcəsi, qadınlarda döş vəzlərinin forması (konusşəkilli, yarımkürəşəkilli, nələbəkişəkilli), ölçülü əlamətlər isə sifətin eni və uzunluğu, burnun eni və uzunluğu, başın eni və uzunluğu və boy hündürlüyü hesab olunur. İnsan skeletində təsviri əlamətlər burnun üst hissəsinin hündürlüyü, çənə çıxıntısı, alnın forması, üfüqi profililik; ölçülü əlamətlər isə köpək dişin dərinliyi, armudvari dəliyin ölçüləri (eni, uzunluğunu), almacıq sümüklər arasında məsafə, kəllə qutusunun ölçüləri (eni, uzunluğunu), göz çuxurunun ölçüləri (eni, uzunluğunu), alt çənənin ölçüləri, damaq ölçüləri (eni, uzunluğunu) hesab edilir.

İRQLƏRİN YARANMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Hələ XVIII əsrdə antropologiya elmi yaranmağa başladığı bir dövrdə irqlərin formalaşmasına təsir edən əsas amil kimi təbii - coğrafi şərait hesab edilirdi. Bu prosesin özü **bir neçə mərhələyə** ayrılır:

- 1 - əlamətlərin meydana gəlməsi
- 2 - əlamətlərin müəyyən bir bölgə əhalisində saxlanması və "möhkəmlənməsi"
- 3 - əlamətlərin belli bir bölgədə yayılması
- 4 - uyğunlaşmış, yeni adaptasiya olmuş əlamətlərin yaranması
- 5 - dəyişkənliyə uğramış əlamətlərin xüsusiyyətlərinin və qanunauyğunluqlarının formalaşması

Həyat şəraitinin dəyişməsi nəticəsində insanda yeni antropoloji əlamətlərin yaranması, yeni mutasiyanın baş vermə müddətinin müəyyənləşdirilməsi antropologiya elminin ən aktual sahələrindən biridir. Bu dəyişkənliklərin müxtəlif formalarının tezliyini müəyyənləşdirmək üçün bəzi nəzəriyyələr yaranmışdır. Bunlardan ən maraqlısı İngiltərə alimi Holden tərəfindən insanda qanın laxtalanmaması, yeni hemofiliya xəstəliyinə səbəb olan mutasiya tezliyinin hesablanması nəzəriyyəsidir. Məsələn, Holdenə görə, sənayenin inkişafı nəticəsində London əhalisinin hər 50 min nəfərindən biri hemofiliya xəstəliyinə tutulmuşdur.

İrqlərin yaranması probleminin həllində müxtəlif insan topluluqlarında oxşar mutasiya hallarının müstəqil şək-

ildə ortalığa çıxma faktının müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, albinosluq, qısabarmaqlılıq, cırtıdanboyluluğun müxtəlif formaları və s. müxtəlif irqlərə məxsus insaflarda eyni şəkildə təzahür edir. Eyni şeyi normal irqi əlamət hesab olunan kürənsaçlılıq, gözlərin mavi rəngdə olması və qıvrımsaçlılıq haqqında da söyləmək mümkündür. Məsələn, qəribə də olsa, Afrika piqmeylərində mavigözlülük, Niderlandın Hropingen əyalətinin əhalisində isə buruqsaçlılıq müşahidə olunmuşdur. Əlbəttə, bu halı, qismən də olsa, qarışıq nikahların mövcudluğu ilə izah etmək olar. Lakin Qafqazın uzunbaşlı ən qədim əhalisinin başlarının guya, bu bölgədə bazalt yataqlarının zənginliyi nəticəsində yastılaşdığını söyləmək və bununla da əslində, bölgəyə gəlmə olan ermənilərin və digər braxikefal baş quruluşlu xalqların tarixlərini süni şəkildə qədimləşdirmək heç bir sağlam məntiqə uyğun gəlmir. Antropoloqlar zəncilərdə qıvrımsaçlılığın, papuaslarda, Şimali Amerikanın yerli əhalisində və Avropa xalqlarında dikburunluluğun bir-birindən asılı olmayaraq, yarandığı qənaətinə gəlmişlər.

Bitki və heyvanat aləmindən fərqli olaraq, insanlarda yeni irqi əlamətlərin meydana çıxmasında, Darvinin iddia etdiyi təbii seçmənin o qədər də mühüm əhəmiyyəti olmamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, coğrafi mühitlə bilavasitə bağlı olmayan insan, digər canlılardan fərqli olaraq, coğrafi mühiti məhsuldar qüvvələrin inkişaf dərəcəsinə uyğun formada özünün istədiyi şəkllə sala bilir. İn-

sanlar öz aralarındakı münasibətləri bioloji deyil, ictimai qanunauyğunluq əsasında qururlar. Bəzi Avropa antropoloqlarının ayrı - ayrı dövlətlər arasında baş verən münaqişə və müharibələrə, müstəmləkəçilər tərəfindən ictimai inkişaf baxımından geridə qalmış bütöv xalqların məhv edilməsinə haqq qazandıraraq, bunu təbii seçmənin bir forması hesab etmələri ən azı cəhəldir. Məsələn, Ç.Darvinə görə, ibtidai icma quruluşunda daha güclü kişilər özlərinə daha gözəl qadınları arvad seçirdilər. Nəticədə, guya **"daha enerjili olan bu kişilərin törəmələri qəbilədə çoxluq təşkil etməyə başlayır və cinsi seçmə yolu ilə qəbilənin antropoloji tipini formalaşdırırdılar"**. Lakin, Ç.Darvin "güclü və enerjili kişilərin" qəbilədən qadın seçərkən hansı "gözəllik meyarından istifadə etmələri" haqqında məlumat vermir. Etnoqrafik müşahidələr zamanı məlum olmuşdur ki, ictimai baxımdan ən geridə qalmış xalqlar belə, özlərinin xarici görünüşlərinin qayğısına qalır və məhz onlara məxsus antropoloji xüsusiyyətləri gözəllik nümunəsi hesab edirlər. Məsələn, Amerikanın yerli əhalisi ərazilərinə soxulmuş ingilis köçmənləri nifrətlə "solğunsifət", Türkünstan əhalisi isə işğalçı rusları "ağqulaq" adlandırmışlar. Digər tərəfdən, nəcabətli ailələrdə hələ uşaq vaxtından qızların ayaqlarına dolaq bağlayaraq, onların özlərinin yerimələrinin qarşısını alan çinlilər, bunu əsilzadəlik əlaməti hesab edirdilərsə, başqa xalqlarda istənilən kişi əsilzadə belə olsa, yəqin ki,

ilkəst qadınla evlənməkdən çəkinərdi. Cinsi seçmə yeni irqi əlamətlərin yaranmasına deyil, əksinə, qəbilədə mövcud olan əlamətlərin daha da möhkəmlənməsinə səbəb ola bilərdi. Digər tərəfdən, Ç.Darvin ibtidai icma quruluşunda cinsi seçməyə mane olmuş qrup nikahlarının olması faktını da nəzərdən qaçırmışdır. Əslində, böyük irqlərə ayrılma dövründə irqi əlamətlər daha çox təbii - coğrafi mühitin təsiri altında formalaşmışdır. Məsələn, dərinin rənginin coğrafi areallara görə dəyişməsinə diqqət yetirsək, zəncilərin ağlara, hərbəşlərin Cənubi Avropa əhalisinə, cənub monqolidlərinin Sibir xalqlarına nisbətən dərilərinin rəngi daha tündür. Yuxarıda pigmentin, yəni melaninin ultrabənövşəyi şüaları güclü şəkildə udmasından bəhs etmişdik. Toqodan olan və uzun müddət Almaniyada yaşamış zənci üzərində aparılan təcrübə zamanı məlum olmuşdur ki, onun dərisi ultrabənövşəyi şüalanmadan ağ insanın dərisinə nisbətən 10 dəfə çox yaxşı müdafiə olunur. Son tədqiqatlar zamanı aşkar edilmişdir ki, melanin qatı, dərinə nəinki ultrabənövşəyi, həm də qırmızı və sarı şüalardan qoruyur. Qara dərinin günəş şüalarından daha tez qızması ilə bağlı dirilər və ölümlər üzərində aparılmış təcrübələr göstərmişdir ki, qaradərili meyit ağdərili meyidə nisbətən daha tez qızsa da, diri adamlarda tamamilə əks proses baş vermişdir. Belə ki, tər vəzlərinin sayında o qədər fərq olmasa da, eyni temperaturda qaradərili fərd ağdərili fərdə nisbətən

daha çox tərif etmişdir. Məlum olmuşdur ki, istiləşmə zamanı qaradərili insanın bədəninin istiliyi tənzimləmə "bacarığı" ağdərili insanından üstündür. Bununla da, qara irqə mənsub əhalinin dərisinin məhz iqlimə uyğunlaşma əlaməti olduğu təsdiq olunur. Analiz nəticəsində melanin maddəsinin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyəti olan misin nisbi faizinin qaradərililərin qanında ağdəriliyə nisbətən daha çox olduğu aşkar edilmişdir. Bioloqların fikrincə, qara dəridə melaninin çoxluğu onun dərin qatlarına ultrabənövşəyi şüaların nüfuz etməsinin qarşısını almaqla raxit xəstəliyinə tutulma təhlükəsini artırır. Qaradərili fərdlərdə təvəzlərinin iriliyi ultrabənövşəyi şüalanma nəticəsində piy təvəzlərinin tərkibində erqostirin adlanan maddə ifraz edərək, onun raxitə qarşı D vitamininə çevirməsinə səbəb olur. Lakin ultrabənövşəyi şüalanmaya məruz qalmayan və sıx meşələrdə yaşayan piqmeylər arasında raxit xəstəliyi, daha doğrusu, cırtdanboyluluq geniş yayılmışdır.

Üst paleolit dövründə mühitə uyğunlaşmış əlamətlərdən biri də baldırların uzunluğu hesab edilir. Belə ki, tropik bölgələrin əhalisinin baldırları şimal xalqlarına nisbətən daha uzundur. Bu da görünür ki, daha soyuq iqlim şəraitində yaşayan şimal xalqlarında aşağı ətrafın donmasına görə yaranan uyğunlaşmış əlamətdir.

Son dövrlərdə ayrı-ayrı irqlərə mənsub xalqlarda müəyyən müddət aclıqdan sonra qidalanmış fərdlər üzərində

də maddələr mübadiləsinin necə getməsilə bağlı tədqiqat aparılmışdır. Belə ki, Yukatan yarımadasında yaşayan hindular, Boston şəhərində yaşayan ağdərili amerikalı, Çində yaşayan qız uşaqları, Mədrəsli hindli və Avstraliya aborijenləri üzərində aparılan təcrübə zamanı məlum olmuşdur ki, mayyalılar aqlara və çinlilərə nisbətən aclığa daha dözümlüdürlər. Qidalanmadan sonra hindularda xolestirin bir faizi keçmədiyi halda, ağ dəriliyə bu göstərici iki faiz olmuşdur. Mayyalıları iki həftə xolestirinlə zəngin yeməklə qidalandıranda da bu göstərici 1,2 faizi keçməmişdir.

Ətraf mühitlə bağlı olan əlamətlərdən biri də **qan təzyiqi** hesab olunur. Məsələn, Tyan-Şan dağlarının müxtəlif hissələrində yaşayan qırğızlarda qan təzyiqləri müxtəlif olsa da, eyni iqlim qurşağında yaşayan müxtəlif xalqlarda-çuvaşlarda, komilərdə, almanlarda bu göstərici eynidir.

Təbii mühitə uyğunlaşmış əlamətlərdən biri qara irqə mənsub qıvrımsaçlılıqdır. Belə ki, qıvrım saçlar zənciləri günəş şüalarından və istidən qoruyur. Qaradərililərin saçlarındakı hava qovuqcuqlarının sayı monqollarınkində nisbətən daha çoxdur. Tropik meşələrdə məskunlaşmış qaradərili insanların dodaqlarının selikli qışalarının böyüklüyü onların nəfəs aldıkları qızmar havanın soyumasına şərait yaradır. Tropik qurşaqda yaşayan əhali üçün xarakterik olan ensiz, hündür kəllə, yastı, enli kəllələrə nisbətən güclü günvurmada daha yaxşı qorunur.

Ağ irqə mənsub əhalidə müşahidə olunan iri burun göstəriciləri də təbii şəraitə uyğunlaşmanın təsirilə meydana gəlmişdir. Belə ki, onların məskunlaşdıqları bölgələrdə havanın seyrək və soyuq olması burun kamerasının böyük olmasına gətirib çıxartmışdır. Avropalıların və Şimal monqollarının sifətlərinin ortoqnat quruluşda olması soyuq iqlim şəraitində nəfəsin qızmasına şərait yaradır.

Sarı irqin ətraf mühitə uyğunlaşma əlaməti göz yarığının darlığı hesab olunur. Bu cür göz quruluşu qumlu fırtınaların bol olduğu bölgə əhalisinin görmə orqanlarını daha yaxşı şəkildə qoruyur.

İrqlərin formalaşmasına təsir edən amillərdən biri də **təcridolunmadır**. Bu amilin irqi əlamətlərə təsiri aşağıdakı kimi izah oluna bilər:

1. İbtidai icma quruluşunda azsaylı insan qrupları öz qonşularından təkcə dil baxımından və endoqamiya adəti ilə deyil, həm də coğrafi baxımdan təcrid olunurdular.

2. Zoocoğrafi tədqiqatlar göstərir ki, növlər arasındakı fərqlər onların təcridolunma müddətindən və onlar arasındakı qarışmanın dərəcəsindən asılıdır.

3. Genetik tədqiqatlar divergensiyaya, yeni inkişaf prosesində əlamətlərin bir-birindən fərqlənməsinə, təcridolunmanın güclü şəkildə təsir etməsini sübuta yetirmişdir. Belə ki, təcrid olunmuş toplumlarda müəyyən müddətdən sonra bir allelomorf digərlərini sıxışdırıb çı-

xararaq, həmin toplumdakı genin homoziqot vəziyyətə düşməsinə səbəb olur. Bu hal antropologiya elmində **avrogenetik proses** adlanır.

Azsaylı, qapalı həyat tərzini keçirən toplumların özlərinin də daxilində ayrı - ayrı fərdlər müəyyən əlamətlərə görə, bir - birlərindən seçilir. Bu cür əlamətlər kompleksinin həmin toplumdan çıxdığı edilməsi və ya daha geniş yayılması yalnız subyektiv səbəblər üzündən baş verə bilər. Məsələn, Arktika, Baykal, Mərkəzi Asiya və Ural antropoloji tipləri təcridolunma nəticəsində formalaşmışlar.

Təcridolunma nəinki eyni irqə, həm də bir millətə aid olunan toplumlar arasında fərqli irqi kompleksin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, təcridolunma nəticəsində XIV əsrdə Krimdən Litvaya köçmüş karaimlər (iudaizmi qəbul etmiş türklər) Krim karaimlərindən II qan qrupuna az rast gəlinmələri ilə seçilir. Buşmenlərin qulaq ləyəninin quruluşunun özünəməxsusluğu, Avstraliya aborigenlərinin üçüncü saç örtüyünün forması, koryak və itelmenlərin alt çənələrinin iriləşməsi, aynlarda saqqalın gur inkişafı, Efe piqmeylərində delta indeksinin aşağı göstəricisi, Avstraliyanın mərkəzində yaşayan nqaliya qəbiləsinin nümayəndələrinin sarınsaçlılığı təcridolunmanın nəticəsi hesab olunur. Buşmenlərin digər zəncilərdən, eskimosların digər monqoloidlərdən fərqli əlamətlərə malik olmaları da təcridolunma amili ilə bağlıdır.

İrqlərin formalaşmasına təsir göstərmiş amillər içərisində **mələzləşmə** (metisasiya) xüsusi yer tutur. Minilliklər

boyu mələzləşmə yeni tiplərin yaranması ilə yanaşı, həm də köhnə irqi əlamətlərin aradan çıxmasına şərait yaratmışdır. Avropalıların müstəmləkə işğallarına başlamalarına qədər böyük irqlərin daha çox qarışdıqları bölgələr Şərqi Avropa, Volqaboyu, Qərbi Sibir, Mərkəzi Asiya, Altay-Sayan dağları, Hind-Çin, Şimali Hindistan, İndoneziya, Mikroneziya, Sudan və s. hesab olunur. Bu prosesə təkan vermiş amillər "xalqların böyük köçü", monqolların yürüşləri və s. hesab oluna bilər. XIII əsrin əvvəllərindən başlayan monqol işğalları nəticəsində Volqaboyunda, xüsusilə də Qafqazda braxikefallaşma prosesləri güclənmişdir. Müstəmləkə işğallarından sonra mələzləşmə indiki ABŞ-ın cənub ştatlarında, Mərkəzi və Cənubi Amerikada, Rusiya imperiyası, daha sonra isə keçmiş SSRİ ərazisində daha geniş vüsət almışdır. Həm təsviri, həm də ölçülü əlamətlərə görə mələz toplumlar orta göstəriciyə malik olurlar. Bununla belə, antropoloqlar mələzlərdə bəzi qanunauyğunluqlarla rastlaşırlar. Belə ki, hindu qadınlarla ağdərilili amerikalıların nikahından törəyən uşaqlar sifətlərin enliliyinə görə daha çox analarına oxşayırlar. Altay türkləri ilə rusların qarışıq nikahından doğulan uşaqlarda isə monqoloidlik əlaməti hesab edilən epikantus müşahidə olunmamışdır. Bəzən orta göstəriciyə malik toplumlarda bu əlamətlərin mələzləşmə nəticəsində deyil, əksinə, onların müxtəlif istiqamətlərə köçmələri ilə formalaşmışdır. Bu hal ağ irqə qara irq arasında keçid sayılan həbəşlər, sarı irqə ağ irq arasın-

da orta göstəricilərə malik xanti-mansilərdə müşahidə olunmuşdur. Buna görə də antropoloqlar hər hansı bir toplumun qarışıq mənsubiyyətini sübuta yeirmək üçün arxeoloji materiallara müraciət etməli olurlar. Belə ki, bu materiallar bölgəyə yeni köçən əhəlinin fiziki tipi ilə yanaşı yeni mədəniyyətin daşıyıcılarının da gəlməsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn, Şərqi Afrikadan tapılmış mezolit dövrü kəllələrində nə ağ, nə də tam şəkildə qara irqə aid ediləcək əlamətlər müşahidə edilmir. Ona görə də antropoloqların əksəriyyəti Şərqi Afrika, yəni həbəş irqini qarışıq deyil, **keçid irqi** hesab edirlər.

Bir çox hallarda mələz qruplardakı irqi əlamətlər yaş hədlərinə görə dəyişir. Məsələn, rus - evenk, rus - buryat mələzlərində ilk iki ildə epikantus güclü olduğu halda get-gedə "təmiz" evenk və buryatlara nisbətən tez "itir".

Sonda insan irqlərinin yaranmasına təsir etmiş amillərin "xüsusi çəkisi" nə diqqət yetirsək, məlum olur ki, üst paleolit dövründə onlardan üçü daha fəal olmuşdur:

- 1 - coğrafi mühit, qidalanma və həyat tərz
- 2 - təbii şəraitə bağlı olan seçmə
- 3 - nisbi təcrid olunma

Tarixi inkişaf nəticəsində seçmənin təsiri tamamilə azalaraq, öz yerini təcrid olunmaya vermişdir. Daha sonra təcrid olunmaya əks olan mələzləşmə prosesinin xeyli güclənməsi onu bütövlükdə irqi fərqləri aradan qaldıra biləcək qüvvəyə çevrilmişdir.

İNSAN İRQLƏRİNİN TƏSNİFATI

İnsan irqlərinin heyvan növlərindən fərqli cəhətləri onların bölgülərinin aparılması işində çətinlik yaradır. İnsan irqlərinin təsnifatı son nəticədə onlar arasındakı qohumluq əlaqələrini də özündə əks etdirməlidir. İrqlər arasındakı qohumluğu müəyyən etmək üçün onların morfoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və formalaşdığı coğrafi bölgələrin müəyyənləşdirilməsi nəticəsində mümkündür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, irqlərin formalaşmasında mühüm rol oynamış coğrafi mühit, qarışma ilə yanaşı bu qarışıq irqlərin özlərinin də miqrasiyası yeni irqi tiplərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Sonradan bu qarışıq irqi tipin özü də təcrid olunmaya, ya da yeni məskunlaşdıqları ərazidə ətraf mühitin təsirinə məruz qaldığından, morfoloji quruluşlarında bəzi dəyişikliklər baş verə bilər. Ona görə də irqlər arasındakı qohumluğu müəyyən etməkdə birinci növbədə onların konkret tarixinin öyrənilməsi ön plana çıxır. Belə ki, tarixi proseslərin gedişində oxşar morfoloji kompleks yenidən yarana, ya da tamamilə itib gedə bilər. Buna görə də müəyyən irqi tipin bəlli bir bölgədə tarixinin öyrənilməsində qazıntılar zamanı tapılan insan qalıqları ilə həmin irqi tipin müqayisələri ən düzgün metod hesab edilə bilər. Lakin dünyanın bəzi bölgələri, məsələn, Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Sibir, Şərqi Avropa və s. bölgələr istisna olunmaqla qalan yerlərdə bu cür tapıntıların azlığı belə müqayisələrin aparılmasını

qeyri-mümkün edir. Buna görə də insan irqlərinin təsnifatı antropologiya elminin ən çətin həll edilə biləcək problemlərindən biridir. Bu bölgülər çox vaxt elmi deyil, bu və ya digər antropoloq-alimin fəaliyyət göstərdiyi ölkənin siyasi doktrinasından asılı olaraq meydana gəlmişdir.

İnsan irqlərinin ilk bölgüsünü aparmaq və təsvir etmək cəhdi 1684-cü ildə **Fransua Bernye** tərəfindən edilmişdir. O, insanları **4 irqi tipə** bölmüşdü:

1. **Avropa, Ön Asiya, Hindistan, Şimali Afrika əhalisi**
2. **Şimali Afrika istisna olunmaqla qalan Afrika əhalisi**
3. **Şərqi və Cənub - Şərqi Asiya əhalisi**
4. **Laplandiya əhalisi**

Bernye Amerikanın yerli əhalisinin üz quruluşlarındakı fərqlilikləri və dərilərinin rəngini nəzərə almayaraq onları da avropalılarla eyniləşdirmişdi. Ayırdığı irqi tiplərin morfoloji xüsusiyyətlərini şərh edən alim avropalılar arasındakı boy, pigmentasiya fərqlilikləri haqqında məlumat verərək, bu cür halların digər irqlərdə olduğunu da xüsusi vurğulayır. XVIII əsrdə insan irqlərinin təsnifatı ilə anatom və biologlarla (Linney, Büffon, Qenter, Blyumenbax) yanaşı filosoflar (Leybnis, Kant), hətta astronom da (Bradley) məşğul olurdular.

K. Linney "**Homo sapiens diurnus**"u (şüurlu gündüz adamı) "**vəhşi**", "**eybəcər**", **Amerika, Avropa, Asiya və Afrika** qollarına ayırırdı. Ayırdığı hər bir irqin xarici görünüşünü təsvir edən K.Linney Amerika hindularının xolerik,

avropalının sanqvinik, asiyalının melanxolik, afrikalının isə fleqmatik temporentə malik olduqlarını iddia edirdi. Bu təsnifata insanların psixi xüsusiyyətlərilə yanaşı hətta onların geyimlərinin də cəlb edilməsi belə, bölgünün ciddiliyini şübhə altına alır.

Təkamülçülüyə meyli olan **Büffon** isə Linneydən fərqli olaraq, irqlərin sistemləşdirilməsindən çox onların mənşəyinə daha çox diqqət yetirir. O, İnsanları Avropa, tatar və ya monqol, həbəş, Amerika, lapland və ya qütb, cənubi asiya irqlərinə bölür. Bu irqlərin dördü Linney təsnifatına uyğun gəlirdi halda, insanların eyni əcdaddan törəməsi versiyasını qəbul edən Byuffon cənubi Asiya və lapland irqlərini iqlim şəraitinə uyğunlaşmış keçid tipləri hesab edir.

Linney və Büffondan fərqli olaraq, **Blümenbax** irqi təsnifatında müxtəlif irqlərə mənsub olan insanların ayrı-ayrı orqanlarının fərqliliyinə diqqət yetirmiş və o dövrün anatomik tədqiqatlarından geniş şəkildə istifadə etmişdir. O, bu məqsədlə müxtəlif saç nümunələri və kəllə qalıqları toplamışdı. Blümenbax 1776-cı ildə nəşr edilmiş "İnsan nəslinin anadangəlmə müxtəlifliyi haqqında kitab" əsərində dünya xalqlarını qafqaz, monqol, həbəş, amerika və malay irqlərinə bölürdü. Malay irqi istisna olmaqla, Blümenbaxın təsnifatı Linneyin bölgülərinə (Qafqaz - avropa, monqol - Asiya, həbəş - Afrika) uyğun gəlirdi. Büffon kimi, Blümenbax da insanların bir əcdaddan

lörədiyini, irqlərin isə insanların müxtəlif iqlim şəraitinə uyğunlaşmaları nəticəsində yarandığı qənaətinə gəlirdi. O, bütün insanların Qafqaz irqindən törəməsi ideyasını irəli sürmüş, bununla da Linneydən fərqli olaraq, Avropa irqinin ilkin variantının sarışın, mavigözlü deyil, qarasaçlı, qaragözlü olmasını güman edirdi. Öz fikrini təsdiq etmək üçün alim, Qafqazın coğrafi baxımdan üç qitənin Avropa, Asiya və Afrikanın qovuşmasında yerləşdiyini, habelə, Qafqazın iqlim baxımdan Şimal-Qərbi Avropaya nisbətən qədim insanın yaşaması üçün daha əlverişli olmasını önə çəkirdi. Uzun müddət sadələşmədə ittiham olunan Blümenbaxın Qafqazın ən qədim insan məskəni olması fikrini 1999-2005-ci illərdə indiki Gürcüstan Respublikası ərazisində yerləşən Dmanisidə (1947-ci ilə qədər Başkeçid adlanırdı) aparılmış qazıntılar sübuta yetirdi.

Darvinin təkamülçülük nəzəriyyəsi qara və sarı irqlərə məxsus əhəlinin inkişafdan qalmış topluluqlar elan edilməsinə çalışan müstəmləkəçilər üçün gözəl vasitəyə çevrildi. Belə ki, Almaniyada **K.Foqt** və **E.Hekkelin** davamçıları takamül nəzəriyyəsinə "uyğun olaraq" tez-tələsik "rəngli irqləri" "meymundan insana keçid zəncirinin həlqələri" elan etdilər.

Başqa bir alman alimi **Ştras** isə insanları **protomorf**, **arximorf** və **metamorf** irqlərə böldü. Protomorf irqə avstraliyalılar, buşmenlər, hindular, guya daha sonra yaranmış arximorf irqə isə melanodermalar (qaradəriliilər),

ksantodermalar (sarıderililər) və leykodermalar (ağderililər) aid olunurdular. Ştrasın fikrincə, metamorf irqlər isə protomorfmlarla arximorfların qarışığından törəmişdilər. Bu mürtəcə nəzəriyyəyə görə bioloji cəhətdən qeyi - təkmil, tərəqqidən məhrum olmuş protomorf irqlərin məskunlaşdıqları ərazilər də zoocoğrafi baxımdan geridə qalmışdır. Lakin Ştras "unudurdu" ki, hindular, avstraliya aborigenləri və buşmenlər "zoocoğrafi baxımdan geridə qalmış" rezervasiyalarda, səhralarda öz xoşları ilə deyil, məhz "mədəni avropalı"ların "sayəsində" məskunlaşdırılmışdılar.

Öz irqi təsnifatında təkamül nəzəriyyəsinə əsaslanan Kolmann Hekkelin "**biogenetik qanun**"undan istifadə etmişdi. Kolmanna görə, indiki müasir irqlər alçaqboylu piqmey tiplərindən törəmişlər. Piqmeylərin özlərini saç quruluşlarına görə yun saçlılara və dalğavari saçlılara ayıran Kolmann Afrika neqrillərini və Asiya neqritoslarını ən qədim piqmeylər hesab edirdi. Özünün "**piqmey nəzəriyyəsinə**" əsaslandırmaq üçün o aşağıdakı "dəlillərə" əsaslanırdı :

1. Heyvanat aləmində də indiki iri növlər daha xırda əcdadlardan törəmişlər.

2. İri başları, domba alınları, baş relyefində zəif əzələ toxumaları, kiçik sifətləri, enli burunları ilə uşağa, hətta insan rüşeyminə bənzədiklərindən, ontogenezin filogenezi təkrar etmə qanununa görə, piqmeylər indiki müasir irqlərin əcdadlarıdır.

Lakin XX əsrin ortalarında piqmey tipinin neolit, uca-boylu irqi tiplərin isə üst paleolitdə formalaşmasının sübut olunması Kolmann nəzəriyyəsinə alt - üst etdi.

Məsələyə qismən fərqli yanaşan Montandon insanları "tez" və "gec" yetişmiş irqlərə bölürdü. O, "tez yetişmiş" irqlərə piqmoidləri, tasmanoidləri, veddo - avstraloidləri, amerikanoidləri, eskimoidləri, "gec yetişmiş" irqlərə isə neqroidləri, avropoidləri və monqoloidləri aid edirdi. Bu nəzəriyyəyə görə, "tez yetişmiş" irqlər təkamüldən qaldıqlarından, məhvə məhkumdurlar. Bununla da Montandon bu irqlərə mənsub etdiyi əhəlinin Avropa müstəmləkəçiləri tərəfindən vəhşicəsinə qırılmasına haqq qazandırirdi.

XIX əsrdə dünya xalqları haqqında faktiki materialların artması irqi təsnifatlarda yeni bölgülərin yaranmasına gətirib çıxartdı. Tədqiqatlar zamanı bir tərəfdən dil ailələri ilə irqlərin üst - üstə düşmədiyi müəyyənləşdirildiyi halda, digər tərəfdən irqlərin daha xırda qollara bölünmələri məlum oldu. Kiçik irqlər arasındakı morfoloji fərqlilikləri daha dəqiq müəyyənləşdirmək cəhdləri antropometriyanın daha da inkişafına və yeni - yeni alətlərin ixtirasına gətirib çıxartdı. Əldə olunmuş çoxsaylı, ölçülü əlamətlərin işlənməsində indi daha çox statistik metodlara və biometriyaya müraciət edilirdi. Bu və ya digər morfoloji əlamətlərin meydana çıxmasında irsilik amilinin rolunu araşdırmaqda inkişaf edən genetik antropologiya elminə yaxından kömək göstərirdi. Antropoloqlar müəy-

yən olunmuş irqi tipin hansı ərazilərdə yayılmasının müəyyənləşdirilməsində coğrafi, qarışıq morfoloji xüsusiyyətlərin yaranma dövrünün dəqiqləşdirilməsində isə tarixi metodlardan geniş istifadə etməyə başladılar.

İrqi təsnifatlara sadəlik gətirməyə çalışan F. Müller böyük irqləri saçlarının formasına, kiçik irqləri isə dil qruplarına uyğun şəkildə ayırmağı təklif edirdi.

Bir çox irqi təsnifatlarda dünya xalqları əsasən üç, məsələn, **Küvyə** (melanoderma, ksntoderma, leykoderma), **Topinar** (qara - enliburun, sarı - ortaburun, ağ - nazik burun), **Flouer** (qara, monqol, qafqaz), **Geddon** (ulotrix, kimotrix, leyotrix), **Qrdliçka** (monqoloid, qafqazoid, neqroid), **Yarxo** və **Debets** (neqroid, monqoloid, avropoid), **Çeboksarov** (Asiya, Avrasiya, ekvatorial), **Roqinski** və **Levin** (ekvatorial və ya avstralo - neqroidlər, avrasiya və ya avropoidlər, Asiya-Amerika və ya monqoloidlər), bəzi irqi təsnifatlarda isə dörd, məsələn, **T.Heksli** (ksantoxroy, monqoloid, neqroid, avstraloid), **İzidor Joffrua** (Qafqaz, həbəş, monqol, qottentot), **Retsius** (ortoqnat - dolixokefal, proqnat - dolixokefal, ortoqnat (braxikefal, proqnat - braxikefal) böyük irqlərə ayrılırlar.

Daha çox bölgülü irqi təsnifatlar isə **Ciuffrid Rucieri**yə, **Denikere** və **Eykştedtə** məxsusdur. C.Rucieri "Homo sapiensi" 8 "elementar növə" ayırır:

1. **Homo sapiens australis** (avstraliyalılar, veddlər, tasmaniyalılar, melaneziyalılar)

2. **Homo sapiens pygmeus** (neqrillər, neqritoslar, buşmenlər, qottentotlar)

3. **Homo sapiens indo - africanus** (hindlilər, həbəşlər)

4. **Homo sapiens niger** (zəncilər)

5. **Homo sapiens americanus** (hindular)

6. **Homo sapiens asiaticus** (monqoloidlər)

7. **Homo sapiens oceanicus** (polineziyalılar, aynular)

8. **Homo sapiens indo - europaeus** (avropalılar)

C.Rucierinin fikrincə, bu 8 "elementar" irq öz növbəsində "variantlara" və "altvariantlara" bölünürlər.

Denikerin təsnifatı isə daha çox morfoloji məlumatlara, xüsusən də saçların formasına əsaslanır. Bu təsnifata görə, insanlar **29 antropoloji tiplərə** ayrılır. Deniker bu 29 irqi tipi **6 qrupda** cəmləşdirmişdir:

1 - yun formalı saç malik, enli burunlular (buşmenlər, neqritoslar, neqrlər, melaneziyalılar);

2 - qıvrım və ya dalğavari saçlılar (həbəşlər, avstraliyalılar, dravidlər, assuriyalılar);

3 - dalğavari formalı, qara rəngli saçlılar, qara gözlülər (hindlilər, əfqanlar, ərəblər, bərbərlər, Aralıq dənizinin adalarının və sahilboyunun əhalisi);

4 - dalğavari və ya düz saçlı, mavi gözlü sarışınlar (Şimali və Şərqi Avropa əhalisi);

5 - düz və dalğavari saçlı, qara gözlülər (aynular, polineziyalılar, indoneziyalılar, Cənubi Amerika hindulor)

6 - düz saçlılar (Şimali Amerika hinduları, pataqoniyalılar, eskimoslar, loparlar, Yenisey uqorları, turanlılar, monqollar).

Özünün də etiraf etdiyi kimi, Denikerin təsnifatı bu irqi tiplərin qohumluqlarından çox onların morfoloji oxşarlıqlarına əsaslandığından o qədər də təkmil deyil.

Rus-sovet antropoloqları (V.V.Bunak, N.N.Çeboksarov, Q.F.Debets, Y.Y.Levin, M.Q. Roginski) isə daha çox coğrafi amilə üstünlük verirdilər.

Bizcə irqi təsnifatların kökündə coğrafi prinsiplə yanaşı, irqi tiplər arasındakı etnik qohumluq, morfoloji oxşarlıq, habelə mümkün qədər bu və ya digər irqi tipin formalaşma tarixinin öyrənilməsi dayanmalıdır. Məsələn, təkcə Cənubi Qafqaz kimi qapalı sayıla biləcək bölgədə ən azı dörd antropoloji tip müəyyənləşdirmək mümkündür. Digər tərəfdən eyni mənşəyə - oğuz kökünə malik olan Azərbaycan türkləri və türkmənlər arasındakı morfoloji fərqlər, "xaçlı" alimlər tərəfindən ayrıca bir armenoid irqinə aid edilən qriqoryan məzhəbli, erməni adlandırılan etnosun müxtəlif qrupları arasındakı morfoloji fərqlərdən xeyli azdır.

Əslində, irqi təsnifat aparmaq üçün aşağıdakı **xüsusiyyətlərə** daha çox diqqət yetirmək lazımdır:

1 - böyük irqlərin saylarının müəyyənləşdirilməsi;

2 - təsnifat zamanı hansı morfoloji əlamətlərə daha çox üstünlük verilməsi;

3 - hər bir irqi tipin yayılma arealı;

4 - irqi tiplər arasında qohumluğun müəyyənləşdirilməsi;

5 - keçid irqlərin qarışma nəticəsində, yoxsa neytral əlamətlərə malik olmaları ilə daha ilkin variant olmalarının ayırd edilməsi.

BÖYÜK İRQLƏR

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, irqi təsnifatların əksəriyyətində **dünya xalqları üç yerə** ayrılır :

- 1 - ağ irq
- 2 - sarı irq
- 3 - qara irq

Böyük Coğrafi kəşflərə və müstəmləkə işğallarına qədər ağ irqə mənsub əhali Avropada, Şimali Afrikada, Ön Asiyada və Hindistanın şimalında məskunlaşmışdı. Şimal və Cənub qollarına ayrılan ağ irqə mənsub əhali aşağıdakı **morfoloji xüsusiyyətlərə** malikdir :

- dərilərinin rəngi ağdır. Şimal - qərb arealı üçün sarı-şınsaçlılıq və göy-gözlülük xarakterikdir;
- saçlarının forması yumşaq, dalğavari, qismən düzdür;
- biğ və saqqalları gur inkişaf etmişdir;
- dodaqları nazik və kiçikdir;
- burun göstəriciləri kiçik, qismən ortadır;
- sifət quruluşları ortoqnatdır;

Asiya və Amerika qollarına ayrılan sarı irqin əsas **morfoloji xüsusiyyətləri**:

- dərilərinin rəngi sarı - bəyaz, qismən qaraşındır;
- saçlarının forması düz və coddur. Biğ və saqqalları zəif inkişaf etmişdir;
- burunları orta enlikli, burun çıxıntıları zəifdir. Asiya sarıdərililərindən fərqli olaraq, Amerika hindularının burun çıxıntıları iri, dərilərinin rəngi qırmızımtıldır;

- dodaqları orta qalınlıqdadır. Proxeilya müşahidə olunur;

- sifətləri yastı və almacıq sümüklərinin iriliyinin hesabına enlidir;

- gözlərində epikantus müşahidə olunur;

Yayılma arealına görə **qara irq də iki böyük qola** ayrılır:

1. Avstraliya və Okeaniya, qismən Cənubi Asiya;

2. Afrika.

Bu irqə mənsub əhəlinin əsas morfoloji əlamətləri aşağıdakılardır:

- dərilərinin, saçlarının və gözlərinin rəngi qaraadır;
- saçları əsasən qıvrım, qismən dalğavaridir;
- burunları enli, zəif çıxıntılıdır. Burun göstəriciləri böyükdür;

- dodaqları qalın və iridir;

- sifətləri proqnat quruluşludur.

Qara irqdən sarı irqə keçid formaları aynu və polineziya, **qara irqdən ağ irqə keçid formaları** dravid və həbəş, **ağ irqdən sarı irqə keçid formaları** isə turan və ural tipləri hesab olunur.

AĞ İRQ

Ağ irq özü **Şimal** (Lopanoid, Atlant - Balt, Ağ dəniz - Balt və Mərkəzi Avropa tipləri) və **Cənub** (Aralıq dənizi, Pamir - Fərqanə, Balkan - Qafqaz, Assiroid tipləri) olmaqla **iki böyük qola** ayrılır.

Lopanoid irqi

Bu irqi tipə Skandinaviya yarımadasının şimalında və Kola yarımadasında yaşayan finlər aid olunurlar. Lopanoid irqinin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları düz və yumşaqdır. Üçüncü saç örtüyü zəif və ortadan aşağı səviyyədə inkişaf etmişdir;

- dərilərinin rəngi bəyaz, gözlərinin rəngi tünd və ya qarışıq, saçlarının rəngi qara və tünd sarıdır;

- sifətlərinin üfüqi profili ortoqnat, şaquli profili zəif, və ya orta, ölçüləri kiçik və orta dərəcədə enli və dördkündür;

- burunları düz, orta dərəcədə enli və qismən əyridir. Burun göstəriciləri 71-73-dür;

- gözlərinin üst qapağında qırıq orta səviyyədə inkişaf etmişdir. Qadın və uşaqlarda epikantus daha çox müşahidə olunur;

- dodaqları nazikdir. Dodaqlarının dəri hissəsi orta hündürlükdə, qısa hissəsi isə azacıq proxeilylik formadadır. Dodaqları enlidir;

- çənələri zəif çıxıntılıdır;

- alınları orta dərəcədə maili, qaşüstü sümüyün inkişafı zəifdir;

- baş göstəriciləri 84 - 86 (braxikefal), boylarının uzunluğu 156 - 157 santimetrdır.

Atlant - Balt irqi

Atlant - Balt irqinə mənsub əhali Avropanın şimal - qərbində yaşayır. Bu irqin **morfoloji xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları düz və dalğavari, yumşaqdır. Üçüncü saç örtüyü güclü inkişaf etmişdir;

- dərilərinin rəngi bəyaz, gözlərinin rəngi mavi, saçlarının rəngi sarıdır;

- sifətlərinin üfüqi profili ortoqnat, şaquli profili güclüdür. Sifətlərinin morfoloji hündürlüyü çox böyükdür (120 - 128 mm). Sifətləri ensizdir (139 - 145 mm);

- burunları ensiz və uzundur. Burun göstəriciləri 63-65-dir;

- gözlərinin üst qapağında zəif qırıq müşahidə olunur;

- dodaqları nazikdir. Üst dodaqlarının dəri hissəsi hündür, qısa hissəsi orto və opistoxeylikdir;

- çənə çıxıntısı çox güclüdür;

- alınlarının mailliliyi və qaşüstü sümüyün inkişaf səviyyəsi ortadır;

- baş göstəriciləri 76 (dolixokefal), boylarının uzunluğu 168 santimetrdən 175 santimetrə qədər dəyişir.

Bu irqə aid edilən şotlandlar Atlant - Balt tipinin digər nümayəndələrindən saçlarının daha tünd rəngli olmaları ilə fərqlənirlər. Bəzi antropoloqlar bu irqi tipi Aralıq dənizi irqinin "piqmentsizləşmiş" variantı hesab edirlər.

Ağ dəniz - Balt irqi

Baltik dənizinin şərqində məskunlaşmış finlər (suomilər, komi - zıryanlar), ruslar, latışlar, litvalılar və beloruslar Ağ dəniz - Balt irqinə aid olunurlar. Bu irqi tipin **əsas xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları düz və yumşaqdır. Üçüncü saç örtüyü orta və zəif inkişaf etmişdir;

- dərilərinin rəngi çox bəyaz, gözlərinin rəngi çox açıq, saçlarının rəngi sarışındır;

- sifətlərinin üfüqi profili ortoqnat, şaquli profili ortadır. Sifətlərinin morfoloji hündürlüyü orta, sifətləri ensizdir (140mm);

- burunları nisbətən enlidir. Burun göstəriciləri 71-72-dir;

- gözlərinin üst qapağında zəif və orta dərəcədə inkişaf etmiş qırıq müşahidə olunur;

- dodaqları nazikdir. Üst dodaqlarının dəri hissəsi orta və hündür, qısa hissəsi ortoxeylikdir;

- çənə çıxıntısı orta dərəcəlidir;

- alınları düz, qaşüstü sümüyün inkişaf səviyyəsi zəifdir;

- baş göstəriciləri 81-83 (braxikefal), boyları ortadır (164-166 sm).

Mərkəzi Avropa irqi

Bu irqə mənsub əhali Avropanın orta zolağında məskunlaşmışdır. Mərkəzi Avropa irqinə mənsub əhalinin **morfoloji xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları dalğavari və düzdür. Üçüncü saç örtüyü qismən güclü inkişaf etmişdir;

- dərilərinin rəngi bəyaz, gözlərinin rəngi qara və qarışıq, saçlarının rəngi qara və tünd sarıdır;

- sifətlərinin üfüqi profili ortoqnat, şaquli profili orta dərəcəli və güclüdür. Sifətlərinin morfoloji hündürlüyü 115-120 millimetr, eni 138-143 millimetrdir;

- burunları dik, burun göstəriciləri 59-68-dir;

- gözlərinin üst qapağında zəif qırış müşahidə olunur;

- dodaqları nazik və orta qalınlıqdadır. Üst dodaqlarının dəri hissəsi qısa, aşağı hissəsi ortoxeylikdir;

- çənə çıxıntısı orta dərəcəlidir;

- alınları düz, qaşüstü sümüyün inkişaf səviyyəsi zəifdir;

- baş göstəriciləri 79 - 86 (mezo və braxikefal), boyları 164 santimetrdən 169 santimetərə qədər dəyişir.

Aralıq dənizi irqi

Aralıq və Qara dənizi sahillərində, Azərbaycanda, Türkmənistanda, Hindistan yarımadasının və Afrikanın şimalında yaşayan əhali bu irqə aid olunurlar. Aralıq dənizi irqinə mənsub əhalinin **antropoloji xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları dalğavaridir. Üçüncü saç örtüyü güclü inkişaf etmişdir;

- dərilərinin rəngi qaraşın, gözlərinin rəngi qara və nisbətən qarışıqdır, saçlarının rəngi qaraqırmızıdır;

- sifətlərinin üfüqi profili ortoqnat və mezoqnatlığa meyilli, şaquli profili güclüdür. Sifətlərinin morfoloji hündürlüyü 120-125 millimetr, eni 129-137 millimetrdir;

- burunları ensizdir. Burun göstəriciləri 61-66-dır;

- gözlərinin üst qapağında qırış çox zəifdir və bəzi hallarda ümumiyyətlə müşahidə olunmur;

- dodaqları nazik və orta qalınlıqdadır. Üst dodaqlarının dəri hissəsi qısa, aşağı hissəsi orto və qismən proxeylikdir;

- çənələri orta çıxıntılıdır;

- alınları azacıq maili, qaşüstü sümüyün inkişaf səviyyəsi zəifdir;

- baş göstəriciləri 75-76 (dolixokefal), boylarının uzunluğu 162 santimetrdən 172 santimetərə qədər dəyişir.

Pamir - Fərqanə irqi

Bu irqə mənsub əhali Türküstanda (Orta və ya Mərkəzi Asiyada), Qafqazda və Anadoluda yaşayır. Morfoloji quruluşuna görə bu tip Aralıq dənizi irqinə çox yaxındır. Pamir - Fərqanə irqinin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları dalğavaridir. Üçüncü saç örtüyü güclü inkişaf etmişdir;
- dərilərinin rəngi qaraşın, gözlərinin rəngi qara və qarışıqdır, saçlarının rəngi qarıdır;
- sifətlərinin üfüqi profili ortoqnat, şaquli profili güclüdür. Sifətlərinin hündürlüyü orta, sifətləri ensizdir;
- burunları ensiz və nisbətən dikdir. Burun göstəriciləri 65-68-dir;
- gözlərinin üst qapağında qırıq zəifdir və bəzi hallarda ümumiyyətlə müşahidə olunmur;
- dodaqları nazik və orta qalınlıqdadır. Üst dodaqlarının dəri hissəsi qısa, qısa hissəsi ortoxeylikdir;
- çənələri orta çıxıntılıdır;
- alınları düz, qaşüstü sümüyün inkişaf səviyyəsi zəifdir;
- baş göstəriciləri 84 - 85 (braxikefal), boylarının uzunluğu 165 santimetrdən 167 santimetrə qədər dəyişir.

Balkan - Qafqaz irqi

Balkan - Qafqaz irqinə mənsub əhali Balkan yarımadasında, Mərkəzi Qafqazda və İranın qərbində məskunlaşmışlar. Bu irqin **morfoloji xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları düz və dalğavaridir. Üçüncü saç örtüyü gur inkişaf etmişdir;
- dərilərinin rəngi bəyaz, gözlərinin rəngi qara və qarışıq, saçlarının rəngi qarıdır;
- sifətlərinin üfüqi profili ortoqnat, şaquli profili orta ölçüdədir. Sifətlərinin morfoloji hündürlüyü 122-127 millimetr, eni 140-147 millimetrdir;
- burun göstəriciləri 59-67-dir;
- gözlərinin üst qapağında zəif qırıq müşahidə olunur;
- dodaqları nazikdir. Üst dodaqlarının dəri hissəsi hündür, qısa hissəsi ortoxeylikdir;
- çənə çıxıntısı nisbətən güclüdür;
- alınlarının mailliliyi və qaşüstü sümüyün inkişaf səviyyəsi ortadır;
- baş göstəriciləri 83-87 (braxikefal), boylarının uzunluğu 165 santimetrdən 177 santimetrə qədər dəyişir.

Assiroid irqi

Müxtəlif təsnifatlarda fərqli adlarla (Ön Asiya, Pont - Zaqros, Armenoid və s.) tanınan assiroid irqinə Suriya və Kiçik Asiya əhalisinin bir qismi aid olunur. Assiroid irqinin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları əsasən düz və dalğavar, qismən qıvrımdır. Üçüncü saç örtüyü çox güclü inkişaf etmişdir;
- dərilərinin rəngi qaraşın, gözlərinin rəngi qara və qarışıq, saçlarının rəngi qaradır;
- sifətlərinin üfüqi profili ortoqnat, şaquli profili ortadır;
- burunları iri və əyri, burun göstəriciləri 63-65-dir;
- gözlərinin üst qapağında zəif qırıq müşahidə olunur;
- dodaqları nazik və orta qalınlıqdadır. Üst dodaqlarının dəri hissəsi qısa, qısa hissəsi ortoxeylikdir;
- çənələri orta çıxıntılıdır;
- alınları çox maili, qaşüstü sümüyün inkişafı güclüdür;
- baş göstəriciləri 87-89 (braxi və hiperbraxikefal), boylarının uzunluğu 164 santimetrdən 166 santimetmə qədər dəyişir.

SARI İRQ

Sarı irq özü **Asiya** (Şimali Asiya, Arktika, Uzaq Şərq, Cənubi Asiya tipləri) və **Amerika** qollarına ayrılır.

Şimali Asiya irqi

Sibirdə - Yenisey çayından şərqdə yaşayan yerli xalqlar bu irqi tipə aid olunurlar. Şimali Asiya irqinin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları düz, qismən coddur. Üçüncü saç örtüyü çox zəif inkişaf etmişdir;
- dərilərinin rəngi bəyaz, qismən qaraşındır. Gözlərinin və saçlarının rəngi qarışıqdır;
- sifətlərinin üfüqi profili ortoqnat, şaquli profili zəif, ölçüləri hündür və çox enlidir. Almacıq sümüklər arasındakı məsafə 147-151 millimetrdir;
- burunları düz və qismən ensizdir. Burun göstəriciləri 70-77-dir;
- gözlərinin üst qapağında qırıq inkişaf etmişdir. Epikantusun müşahidə olunması 50-80% təşkil edir;
- dodaqları nazikdir. Dodaqlarının dəri hissəsi orta hündürlükdə, qısa hissəsi proxeylik formadadır;
- çənələri orta çıxıntılıdır;
- alınları düz, qaşüstü sümüyün inkişafı zəifdir;
- baş göstəriciləri 80-83 (mezo - braxikefal), boylarının uzunluğu 158-162 santimetrdir.

Arktika irqi

Arktika irqinə mənsub əhali Asiyanın şimal - şərqində və Amerika qitəsinin şimal ucqarlarında məskunlaşmışlar. Bu irqin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları düz və coddur. Üçüncü saç örtüyü çox zəif inkişaf etmişdir;
- dərilərinin rəngi sarı - qəhvəyi, gözlərinin və saçlarının rəngi qarıdır;
- sifətlərinin üfüqi profili orto - mezoqnat, şaquli profili isə zəifdir. Sifətlərinin eni 143 - 149 millimetrdir;
- burun göstəriciləri 70 - 77 -dir;
- gözlərinin üst qapağında qırıq çox güclüdür. Epikanтусun müşahidə olunması 30 - 50 % təşkil edir;
- dodaqları orta qalınlıqdadır və proxeylik quruluşa malikdir;
- çənələri orta çıxıntılıdır;
- alınları maili, qaşüstü sümüyün inkişaf səviyyəsi ortadır;
- baş göstəriciləri 72 - 75 (dolixokefal), boylarının uzunluğu 155 santimetrdən 158 santimetrə qədər dəyişir.

Uzaq Şərq irqi

Uzaq Şərq irqinə mənsub əhali Çinin şimalında və şimal-şərqində, Yaponiyada və Koreya yarımadasında yaşayırlar. Bu irqin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları düz və coddur. Üçüncü saç örtüyü çox zəif inkişaf etmişdir;
- dərilərinin rəngi qaraşın, gözlərinin və saçlarının rəngi qarıdır;
- sifətlərinin üfüqi profili orto - mezoqnat, şaquli profili isə zəifdir. Sifətlərinin eni 143 millimetrdir;
- burun göstəriciləri 70-dir;
- gözlərinin üst qapağında qırıq çox güclüdür. Epikanтусun müşahidə olunması 70% təşkil edir;
- dodaqlarının qalınlığı orta, quruluşu isə proxeylikdir;
- çənələri orta çıxıntılıdır;
- alınları azacıq maili, qaşüstü sümüyün inkişaf səviyyəsi orta və zəifdir;
- baş göstəriciləri 77-79 (mezokefal), boylarının uzunluğu 167 santimetrdən 169 santimetrə qədər dəyişir.

Cənubi Asiya irqi

Çinin cənubunun, Hind-Çin yarımadasının və indoneziya əhalisinin xeyli hissəsinin aid olduğu Cənubi Asiya irqinin **morfoloji xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları düz, qismən dalğavari və coddur. Üçüncü saç örtüyünün inkişafı çox zəifdir;
- dərilərinin rəngi qara və şabalıdır, gözlərinin və saçlarının rəngi qarıdır;
- sifətlərinin üfüqi profili mezoqnat, şaquli profili isə zəifdir. Sifətlərinin eni

136-141 millimetrdir;

- burunları qısa və enli, burun göstəriciləri 74-88-dir;
- gözlərinin üst qapağında qırıq müşahidə olunur. Epikantusa tez-tez rast gəlinir;
- dodaqları qalın və proxeylikdir;
- çənələri orta çıxıntılıdır;
- alınları azacıq düz, bəzən dombadır. Qaşüstü sümüyün inkişaf səviyyəsi zəifdir;
- baş göstəriciləri 80-87 (braxikefal), boylarının uzunluğu 158 santimetrdən 162 santimetmə qədər dəyişir.

Amerika irqi

Bu irqi tipə aid olunan Amerika hinduları bəzi əlamətlərinə (boylarının uzunluğuna, baş göstəricilərinə və s.) görə bir-birlərindən kəskin şəkildə fərqlənirlər. Bütövlükdə Amerika irqinin **morfoloji xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları düz və coddur. Üçüncü saç örtüyü zəif inkişaf etmişdir;
- dərilərinin rəngi qırmızımtıl, gözlərinin və saçlarının rəngi qarıdır;
- sifətlərinin üfüqi profili orto - mezoqnat, şaquli profili isə zəifdir. Sifətlərinin eni 151 millimetrdir;
- burunları əyri və ensiz, burun göstəriciləri 70-dir;
- gözlərinin üst qapağında qırıq müşahidə olursa da, xüsusilə, kişilərdə epikantusa rast gəlinmir;
- dodaqları orta qalınlıqda olub, proxeylikdir;
- çənələri orta çıxıntılıdır;
- alınları azacıq mailidir. Qaşüstü sümüyün inkişaf səviyyəsi ortadır.

QARA İRQ

Hər bir böyük irq daxilində özünün morfoloji əlamətlərinə görə müxtəlif tiplər vardır. Qara irq daxilində bu tiplərin sayı 6-ya (Avstraliya, Melaneziya, Veddoid, Neqr, Neqril, Buşmen) çatır.

Avstraliya irqi

Bu irqi tipə Avstraliya materikində yaşayan aborijenlər aid olunurlar. Avstraliya irqinin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları dalğavaridir. Üçüncü saç örtüyü gur inkişaf etmişdir;
- dərilərinin rəngi qara - qəhvəyi, gözlərinin və saçlarının rəngi qarıdır;
- sifətlərinin üfüqi profili proqnat, şaquli profili ortadır. Sifətlərinin morfoloji və fizionomik hündürlüyü kiçik, almacıq sümükləri arasındakı məsafə azdır;
- burunları enli və qısadır. Burun göstəriciləri 100-ə çatır;
- gözlərinin üst qapağında qırış yoxdur;
- dodaqları qalındır. Dodaqlarının dəri hissəsi orta hündürlükdə, qısa hissəsi proxeylikdir;
- çənə çıxıntısı müşahidə olunmur;
- alınları mailidir. Qaşüstü sümük çox güclü şəkildə inkişaf etmişdir;
- baş göstəriciləri 72 - 73 (dolixokefal), boylarının uzunluğu 167 - 172 santimetrdir.

Veddoid irqi

Avstraliya irqindən üçüncü saç örtüyünün zəif inkişafı, burunlarının ensizliyi, sifətlərinin ortoqnatlığı, baş və sifət ölçülərinin daha kiçik olması, boylarının nisbətən qısalığı ilə seçilir. Bu əlamətlərinə görə, antropoloqların əksəriyyəti veddoidləri avstraliyalıların "kiçildilmiş morfotipi" hesab edirlər.

Melaneziya irqi

Bu irqi tipə Melaneziya adalarında və Yeni Qvineyanın şərq hissəsində məskunlaşmış aborigenlər aid olunurlar. Melaneziya irqinin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları qırımdır. Uşaqların saçları dalğavaridir. Üçüncü saç örtüyü güclü inkişaf etmişdir;
- dərilərinin rəngi çox qara, gözlərinin rəngi şabalıdı, saçlarının rəngi qarıdır;
- sifətlərinin üfüqi profili proqnat, şaquli profili ortadır. Sifətlərinin hündürlüyü qısa, enliliyi az, forması dördküncdür;
- burunları qısa və düzdür. Burun göstəriciləri 95-98-ir;
- gözlərinin üst qapağında qırıx müşahidə olunmur;
- dodaqları qalındır. Dodaqlarının dəri hissəsi orta hündürlükdə, qısa hissəsi proxeylikdir;
- çənə çıxıntısı zəif müşahidə olunur;
- alınları orta dərəcəli maili və ya düzdür. Qaşüstü sümük orta və ya güclü şəkildə inkişaf etmişdir;
- baş göstəriciləri 72-73 (dolixokefal), boylarının uzunluğu 166-167 santimetrdır.

Neqr irqi

Neqr irqinə Afrika qitəsinin Böyük Səhradan cənubda yaşayan aborigen xalqlar aid olunurlar. Neqr irqinin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları yunvaridir. Üçüncü saç örtüyü zəif inkişaf etmişdir;
- dərilərinin rəngi qara - qəhvəyidən qaraya qədər dəyişir, gözlərinin rəngi şabalıdı, saçlarının rəngi qarıdır;
- sifətlərinin üfüqi profili proqnat, şaquli profili orta və zəifdir. Sifətlərinin morfoloji və fizionomik hündürlüyü orta və ensizdir;
- burunları çox enlidir. Burun göstəriciləri 90 - 100-dir;
- gözlərinin üst qapağında əsasən qırıx olmasa da, bəzi qruplarda bu əlamət müşahidə olunmuşdur. Gözləri çox iridir;
- dodaqları çox qalındır. Üst dodaqlarının dəri hissəsi hündür, qısa hissəsi proxeylik və əyri formalıdır;
- çənə çıxıntısı orta dərəcəlidir;
- alınları düz və azacıq mailidir. Qaşüstü sümük zəif inkişaf etmişdir;
- baş göstəriciləri 72 - dən 81-ə qədər dəyişir (dolixomezokefal), boyları orta və ucadır (183 sm). Bədən quruluşları dolixomorfdur.

Bütövlükdə neqr və ya zənci irqi Avstraliya və veddoid irqlərindən saçlarının qırımlılığı, melaneziyalılardan isə dodaqlarının qalınlığı, burunlarının yastılığı və enliliyi, qaşüstü qövsün zəif inkişafı, boylarının ucalığı ilə seçilir.

Neqril (Piqmey) irqi

Bu irqi tipin özü **Asiya** (papuaslar) və **Afrika** (piqmeylər) neqrilləri olmaqla, **iki qola** ayrılır. Papuaslar Andaman, Filippin və Molukk adalarında, piqmeylər Konqo çayı hövzəsində məskunlaşmışlar.

Neqril irqinin xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- saçları yunvaridir. Üçüncü saç örtüyü zəif inkişaf etmişdir;

- dərilərinin rəngi qara - qəhvəyi-dən qaraya qədər dəyişir. Piqmeylərin dərilərinin rəngi sarımtıldır. Gözlərinin rəngi tünd şabalıdı, saçlarının rəngi qarıdır;

- piqmeylərin sifətlərinin üfüqi profili proqnat, papuasların sifətlərinin üfüqi profili orto - mezoqnatdır. Sifətlərinin şaquli profili orta və zəifdir. Sifət ölçüləri kiçik və ensizdir;

- burunları enli, burun göstəriciləri 90-98-dir;

- papuaslarda gözlərin üst qapağında qırış olsa da, piqmeylərdə bu əlamət az müşahidə olunmuşdur;

- papuasların dodaqları qalın, piqmeylərin dodaqları isə qismən nazikdir. Üst dodaqlarının dəri hissəsi hündür, qısa hissəsi proxeylik və dombadır;

- çənə çıxıntısı zəif inkişaf etmişdir;

- alınları düzdür. Qaşüstü sümük zəif inkişaf etmişdir;

- Piqmeylərin baş göstəriciləri 75-79, papuasların baş göstəriciləri 81-83-dür. Boyları çox qısadır (150-154 sm).

Ayaqları qısa, qolları uzun, başları nisbətən iridir.

Bütövlükdə neqril tipi neqr və melaneziya irqlərindən bəylərinin balacılığı, üçüncü saç örtüyünün daha çox inkişafı, nazik dodaqlılığı, kəskin çıxıntılı və daha böyük burun göstəricisi ilə fərqlənir.

Buşmen irqi

Buşmen irqinə mənsub əhali Cənubi Afrikada - Kalahari səhrasında yaşayırlar. Buşmen irqinin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır :

- saçları çox qıvrım və yunvaridir. Üçüncü saç örtüyü çox zəif inkişaf etmişdir;

- dərilərinin rəngi boz-sarımtıl, gözlərinin rəngi şabalıdı, saçlarının rəngi qarıdır;

- sifətlərinin üfüqi profili alveolyar proqnat, şaquli profili zəifdir. Sifətlərinin morfoloji və fiziologik hündürlüyü çox kiçikdir. Sifətləri ensiz və dördküncdür;

- burunları qısa və əyridir. Burun göstəriciləri 90-98-dir;
- gözlərinin üst qapağında güclü qırış vardır;
- dodaqları qalındır. Üst dodaqlarının dəri hissəsi hündür, qısa hissəsi proxeyslikdir;

- çənə çıxıntısı zəifdir;

- alınları düzdür. Qaşüstü sümük zəif inkişaf etmişdir;

- baş göstəriciləri 73-75-dir (dolixokefal), boyları qısadır (152-155 sm). Ayaqları qısa, qolları uzundur.

Bütövlükdə buşmen və ya Cənubi Afrika irqi neqr tipindən daha qısa boyluluğu, daha açıq rəngli dərisi, daha nazik burnu, enli və kiçik ölçülü sifət quruluşu ilə fərqlənir. Buşmen qadınları dünya xalqlarından oturacaqları-

na güclü şəkildə piy qatının yığılması (steatopigiya) və cinsiyyət orqanının fərqli quruluşuna (qottentot "yarığı"), kişilər isə cinsiyyət orqanının çox vaxt ereksiya formasında olmasına görə seçilir. Bununla yanaşı, buşmenlərdə dərinin tez qırışması və məməciksiz qulaqlar daha çox müşahidə olunur.

KEÇİD İRQLƏR

Antropoloji təsnifatlarda Ayn, Dravid (Cənubi Hindistan), Turan (Cənubi Sibir), Ural, Polineziya və Həbəş irqləri **keçid tiplər** hesab olunur.

Ayn irqi

Ayn irqinə mənsub əhali əvvəllər indi Rusiya Federasiyasına məxsus olan Saxalin adasının cənubunda və Kuril adalarında yaşamış olsalar da, indi yalnız Yaponiyaya məxsus Xokkaydo və İozo adalarında qalmışlar. Ayn irqinin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır :

- saçları dalğavaridir. Üçüncü saç örtüyünün inkişafına görə dünyada birinci yeri tuturlar;
- dərilərinin rəngi qismən qaraşın, gözlərinin rəngi qarıdır;
- baş göstəriciləri 76, burun göstəriciləri 77, boylarının uzunluğu 158 santimetrdir;
- sifətlərinin üfüqi profili mezoqnat, şaquli profili orta, ölçüləri hündür və orta dərəcədə enlidir;
- gözlərinin üst qapağındakı qırıq zəif inkişaf etmişdir;
- alınları maili, qaşüstü sümüyün inkişafı orta dərəcəlidir;
- çənələri orta çıxıntılıdır;
- dodaqları orta qalınlıqdadır.

Dravid (Cənubi Hindistan) irqi

Ağ irqdən qara irqə keçid forması sayılan, dravid tipinə aid olunan əhali Hindistan yarımadasının cənubunda və Şri Lanka adasında yaşayırlar. Dravid və ya Cənubi Hindistan irqinin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları ensiz dalğavaridir. Üçüncü saç örtüyünün inkişafı ortadır;
 - dərilərinin rəngi tünd şabalıdı və ya qarıdır. Gözlərinin rəngi tünd şabalıdı, saçlarının rəngi qarıdır;
 - sifətlərinin üfüqi profili orto - mezoqnat, şaquli profili ortadır, ölçüləri kiçik və ensizdir;
 - gözlərinin üst qapağında qırıq yoxdur və ya çox zəif inkişaf etmişdir;
 - dodaqları orta və ya çox qalındır. Dodaqlarının dəri hissəsi orta hündürlükdə, qısa hissəsi isə proxeilylik formadadır;
 - çənələri orta çıxıntılıdır;
 - alınları orta dərəcəli maili, qaşüstü sümüyün inkişafı orta və güclüdür;
 - baş göstəriciləri 74-76 (dolixokefal), burun göstəriciləri 72-76, boylarının uzunluğu 160-163 santimetrdir.
- Bəzi antropoloqlar dravid irqinin özünü enli və ensiz burunlu variantlara ayırırlar.

Turan (Cənubi Sibir) irqi

Antropoloji təsnifatların çoxunda Turan (Cənubi Sibir) tipi sarı irqdən ağ irqə keçid forması sayılır. Sibirin cənubunda yaşayan türk xalqları, qazaxlar və qırğızlar, habələ, yakutların bir qismi bu irqi tipə aid olunurlar. Turan (Cənubi Sibir) irqinin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları düz və coddur. Üçüncü saç örtüyü zəif inkişaf etmişdir;
- dərilərinin rəngi qismən tutqun və ya bəyazdır. Gözlərinin rəngi qara və ya qarışıq, saçlarının rəngi qaradır;
- sifətlərinin üfüqi profili ortoqnat, şaquli profili zəif, ölçüləri hündür və çox enlidir;
- burunları düzdür;
- gözlərinin üst qapağında qırıq orta dərəcədə inkişaf etmişdir. Bəzi hallarda epikantus müşahidə olunur;
- dodaqları nazikdir. Dodaqlarının dəri hissəsi orta hündürüldə, qısa hissəsi isə qismən proxeylik formadadır;
- çənələri orta çıxıntılıdır;
- alınları maili, qaşüstü sümüyün inkişafı güclüdür;
- baş göstəriciləri 84-86 (braxikefal), burun göstəriciləri 65-69, boylarının uzunluğu 163-166 santimetrdır.

Bəzi antropoloqlar Turan (Cənubi Sibir) irqinin özünü çənə çıxıntısının zəif olması ilə seçilən **Yenisey**, üçüncü saç örtüyünün lap az inkişafı və dalğavari saçları ilə fərqlənən **Sakit Okean variantlarına** ayırırlar.

Ural irqi

Ural irqi sarı irqdən ağ irqə keçid forması hesab olunur. Sibirin qərbində yaşayan türk xalqları (altaylılar, xakslar və s.), xantilər, mansilər, Volqaboyu (idil) xalqlarından marilər və çuvaşların bir qismi bu irqi tipə aid olunurlar. Ural irqinin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları düz və yumşaqdır. Üçüncü saç örtüyü çox zəif inkişaf etmişdir;
- dərilərinin rəngi bəyaz, gözlərinin rəngi qara və ya qarışıq, saçlarının rəngi qara və ya tünd sarışındır;
- sifətlərinin üfüqi profili ortoqnat, şaquli profili zəif, və ya orta, ölçüləri orta hündürüldə və orta dərəcədə enlidir;
- burunları düz, qismən əyridir. Burun-göstəriciləri 68-75-dir;
- gözlərinin üst qapağında qırıq nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Çox az hallarda epikantus müşahidə olunur;
- dodaqları nazikdir. Dodaqlarının dəri hissəsi orta hündürüldə, qısa hissəsi isə qismən proxeylik formadadır;
- çənələri orta çıxıntılıdır;
- alınları orta dərəcədə maili, qaşüstü sümüyün inkişafı güclüdür;
- baş göstəriciləri 77-79 (mezokefal), boylarının uzunluğu 156 - 160 santimetrdır.

Polineziya irqi

Ayn tipi kimi, Polineziya irqi də hər üç böyük irqə mənsub xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu irqə mənsub əhali Okeaniyada - Mikroneziya və Polineziya adalarında məskunlaşmışlar. Polineziya irqinin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçları dalğavaridir. Üçüncü saç örtüyü orta dərəcədə inkişaf etmişdir;
- dərilərinin rəngi qaraşın, gözlərinin rəngi şabalıdı, saçlarının rəngi qarıdır;
- sifətlərinin üfüqi profili mezo - ortoqnat, şaquli profili ortadır, ölçüləri kiçik və orta dərəcədə enlidir;
- burunları düz və hündürdür. Burun göstəriciləri 74-78-dir;
- gözlərinin üst qapağında qırıq orta dərəcədə və zəif inkişaf etmişdir. Epikantusa çox nadir hallarda rast gəlinir;
- dodaqları qalındır. Dodaqlarının dəri hissəsi orta hündürüldə, qısa hissəsi isə proxeylikdir;
- çənələri orta çıxıntılıdır;
- alınları orta dərəcədə maili, qaşüstü sümüyün inkişafı orta və ya zəifdir;
- baş göstəriciləri 80-83 (braxikefal), boylarının uzunluğu 169-170 santimetrdir.

Yeni Zelandiya və Pasxa adalarının yerli əhalisi özlərinin dolixokefallıqları ilə seçilir. Onların baş göstəriciləri 74-76-dir.

Həbəş irqi

Həbəş tipi qara irqdən ağ irqə keçid forması hesab olunur. Nilin yuxarı axarında, Somali yarımadasında yaşayan xalqlar bu irqi tipə aid olunurlar. Həbəş irqinin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

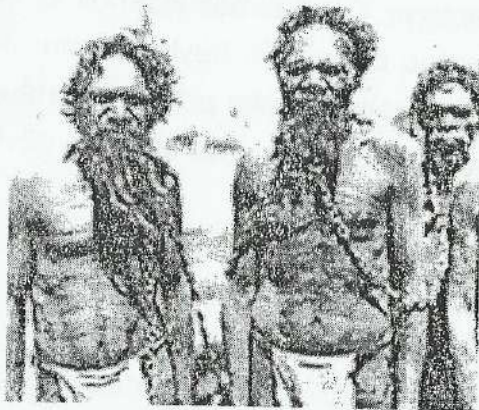
- saçları ensiz dalğavari və azacıq qırımdır. Üçüncü saç örtüyü orta dərəcədə inkişaf etmişdir;
- dərilərinin rəngi qırmızımtıl - qəhvəyi, gözlərinin rəngi şabalıdı, saçlarının rəngi qarıdır;
- sifətlərinin üfüqi profili ortoqnat və ya mezoqnat, şaquli profili orta, ölçüləri oval və ensizdir;
- burunları düz və ya əyridir. Burun göstəriciləri 67-76-dir;
- gözlərinin üst qapağında qırıq zəif inkişaf etmiş və ya çox az hallarda müşahidə olunur. Gözləri iridir;
- dodaqları qalındır. Dodaqlarının dəri hissəsi orta hündürüldə, qısa hissəsi qismən proxeylik və əyilmiş formada;dir;
- çənələri orta çıxıntılıdır;
- alınları düz və dombadır. Qaşüstü sümük zəif inkişaf etmişdir;
- baş göstəriciləri 72-76 (dolixokefal), boylarının uzunluğu 170 santimetrdir.

DÜNYA XALQLARININ ANTROPOLOJİ TƏRKİBİ

AVSTRALIYA VƏ OKEANIYA

Avstraliya

Avropalıların Avstraliyanı işğal etmələrinə qədər yerli əhali (aborigenlər) materikin hər yerinə yayılmışdı. İndi

isə onlar Avstraliyanın daha az məhsuldar torpaqlarına və səhralara sıxışdırılmışlar. XVIII əsrin sonlarında 500 qəbilədən ibarət olan Avstraliya aborigenlərinin ümumi sayları 300 min nəfərə

yaxın idi. Bu qəbilələrdən Avstraliyanın Cənub-şərqindəki kurnai və narrinyerilər, şərqdəki kamilaroilər, Eyr adası bölgəsindəki arandalar, dierlər, loriyalər, arabanalar daha yaxşı tədqiq olunmuşlar. 1941-ci ildə Tindeyl və Berdsel Kvinslenddən şimaldakı dağlıq bölgədə qıvrım-

saçlı, qısaboylu, dərilərinin rəngi açıq şabalıdı olan və 12 qrupa ayrılan qəbilələri tədqiq etmişlər.

İctimai quruluşlarına və maddi mədəniyyətlərinə görə, avstraliyalılar xeyli geridə qalmışdılar. Əsas məşğuliyyətləri ovçuluq və yığıcılıq olan Avstraliya aborigenləri metallə və dulusçuluqla tanış deyildilər. Onların daşdan düzəldikləri əmək alətləri əsasən mezolit dövrü texnologiyasına uyğun gəlirdi. Yalnız materikin şimal - şərqində yaşayan qəbilələr cilalanmış daş baltalar düzəldə bilirdilər. Burada məskunlaşmış qəbilələr, digər avstraliyalılardan fərqli olaraq, papuaslardan ox - yaydan istifadə etməyi öyrənmişdilər.

İngilis müstəmləkəçiləri tərəfindən soyqırma məruz qoyulan avstraliyalıların sayları XX əsrin ortalarında 47 minə qədər azalmış, Tasmaniya adasının yerli əhalisi isə tamamilə məhv edilmişdi. Sonuncu tasmaniyalı qadın Truqanina 1876-cı ildə vəfat etmişdir.

Dil və mədəniyyətləri ümumiyyətlə araşdırılmamış tasmaniyalılar ictimai inkişaf baxımından avstraliyalılardan da geri qalmışdılar. Avropa müstəmləkəçilərinin Tasmaniyaya soxulmalarının başlanması ilə xeyli tasmaniyalı Avstraliyanın Filipp limanına gələrək, buradakı aborigenlərlə qaynayıb qarışmışlar.

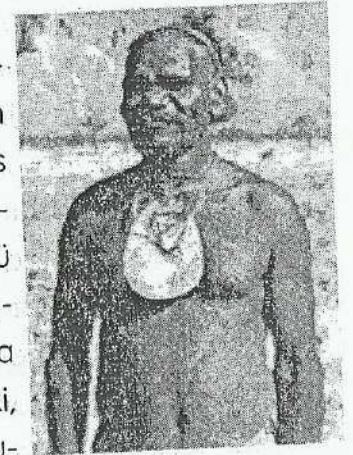
Avstraliya aborigenlərinin dərilərinin, gözlərinin və saçlarının rəngi qarıdır. Saçları dalğavaridir. Üçüncü saç örtüyü gur inkişaf etmişdir. Burunları enli, almaq sümüklərinin ölçüləri orta səviyyədədir. Boyları orta və ucadır.

Avstraliya ərazisindən ən qədim insan qalıqları Talqay, Koqun və Keylor adlı bölgələrdən tapılmışdır.

Kvinslendin cənubunda 2-3 metr dərinlikdən 1884-cü ildə tapılan Talqay kəlləsinin tədqiqinə yalnız 30 ildən sonra başlanılmışdır. Pleystosen dövrünə aid olunan ta-

pıntı 14-16 yaşlarında olan oğlana məxsusdur. Talqay adamının damağı böyük, azı dişləri iri, sifət quruluşu proqnat olmuşdur. Enli və az çıxıntılı burnuna ensiz və qısa sifət quruluşuna görə, Talqay adamı indiki avstraliyalılarla oxşardır.

1925-ci ildə Merrey çayı yaxınlığında kanal çəkiləndə, Koqun adlı yerdən yaşlı kişiye məxsus kəllə qutusu tapılmışdır. Kəllə qutusu özünün böyüklüyü, qaşüstü qövs sümüklərinin inkişafı, proqnatlığı ilə indiki avstraliyalılara bənzəyir. Qeyd etmək lazımdır ki, damaq ölçüsünün beyin tutumuna nisbətində, sifətin proqnat quruluşuna görə, Talqay və Koqun adamları orta paleolit dövrü adamlarından da primitiv olmuşlar.

1940-cı ildə Melburn şəhərində ən şimal-qərbdəki qumluqdan 15 min il bundan əvvəl yaşamış insanların qalıqları aşkar edilmişdir. Bu qalıqlar içərisində yalnız bir kəllə qutusu ölçülmək üçün yararlı olmuşdur. Bu insan əvvəlki 2 tapıntıdan öz ensiz burnu, azı dişlərinin xırdalığı və damaq göstərici-

sinin kiçikliyi ilə fərqlənir.

Avstraliya aborigenlərinin və tasantimetraniyalıların irqi mənşələri ilə bağlı antropoloqlar arasında hələ də yekdil fikir yoxdur. Avstraliyalıların ayrıca irqə mənsub olmaları ideyasını ilk dəfə N.Heksli irəli sürmüşdür. XIX əsrin sonlarında C.Metyü avstraliya irqinin formalaşmasında **3 antropoloji ünsürün** iştirak etdiyini göstərmişdir :

1. Papuaslar. Bu antropoloji tipin varisləri qıvrımsaçlı tasantimetraniyalılar olmuşdur;
2. Dravidlər. İndiki qara dərilili və dalğavari saçlı avstraliyalıların əcdadları olmuşlar;
3. Malayyalılar. İndi yalnız materikin şimal hissəsinə yayılmış aborigenlər onların varisləridir.

T.Berdsell isə Avstraliya əhalisinin irqi tiplərinin neqritoslara, "karpantarianların" (veddoidlərə qohum tayfaların) və indiki aynlara oxşar olan murreylərin materikə köçüb gəlmələri nəticəsində formalaşdığını qeyd edir.

Ümumiyyətlə, avstraliyalıların əcdadlarının Asiya qitəsindən köçüb gəlmələrini indi də Cənubi və Cənub - Şərqi Asiyada oxşar morfoloji quruluşa malik etnosların yaşamaları sübut edir.

OKEANIYA Melaneziya

"Qara adalar" mənasını verən Melaneziyaya Yeni Qvineya və Avstraliyadan şimal-şərqdə yerləşən adalar (Yeni İrlandiya, Yeni Britaniya, Solomon, Admirallıq, Santa-Krus, Yeni Hebrid, Loyalti, Yeni Kaledoniya və s. adalar) daxil edilir.

Melaneziyanın yerli əhalisi papuas və melaneziya dillərində danışır. Əvvəllər bütün Melaneziyada yayılmış papuas dilində hazırda Yeni Qvineya, İndoneziyaya məxsus Xalmaxara və bəzi xırda adalarda yaşayan əhali danışır.

Polineziya və Mikroneziyada da yaşayan əhali arasında yayılmış melaneziya dilləri malay dil ailəsi ilə yaxındır.

Melaneziya adalarında say baxımından üstünlük təşkil edən xalqlar da papuaslar və melaneziyalılardır. Qonşu regionlarla müqayisədə burada Avropadan köçüb gələnlərin sayı çox azdır.

Avropalıların işğallarına qədər papuaslar və melaneziyalılar metalla tanış deyildilər. Daş işləmə texnikası neolit mərhələsinə

də idi. Onlar daşları deşməyi və cilalamağı bacarırdılar. Dulusçuluğa bələd olan aborigenlər ox və yaydan istifadə edir, toxa əkinçiliyi ilə məşğul olurdular. Yeni Kaledoniya adasının əhalisi istisna olunmaqla, aborigenlər ətlik it, donuz və toyuq saxlayırdılar. Papuaslar və melaneziyalılar nəslə icma quruluşunda yaşayırdılar.

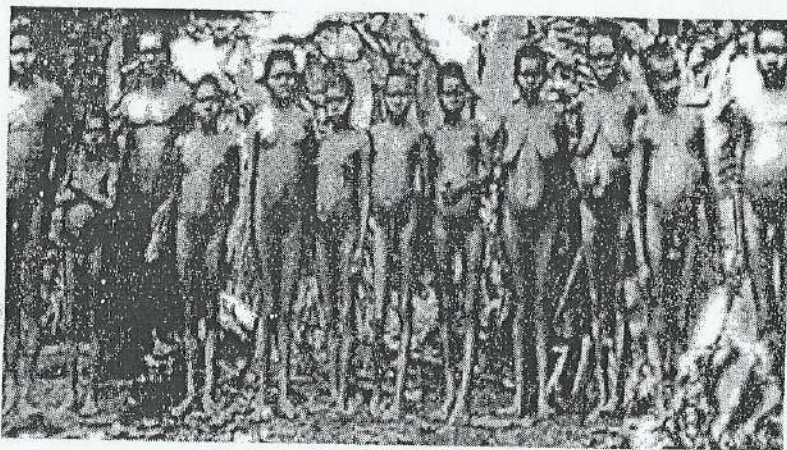
Melaneziya əhalisinin əksəriyyəti melaneziya kiçik irqinə aid olunurlar. Bu irq daxilində **dörd antropoloji tip** müəyyən edilmişdir :

1. Melaneziya tipi (Solomon adasında yaşayan buinlər və s.)

2. Neqritos tipi (Yeni Qvineya adasının mərkəzi hissəsindəki dağların cənub yamacında yaşayan tapirolar)

3. Yeni Kaledon tipi (Yeni Kaledoniya adasının aborigenləri)

4. Papuas tipi (Yeni Qvineyanın cənub sahillərində yaşayan meraukələr)

Melaneziya irqinin mənşəyi və yayılması etnik antropologiyanın həll olunmamış məsələlərindən biridir. 1929-cu ildə Yeni Qvineyanın şimal-şərqindəki Aytape adlı yerdən pleystosen dövrünün sonuna aid, morfoloji quruluşuna görə, Avstraliya irqinə mənsub kəllə qutusu tapılmışdır. Melaneziya irqinin bir tərəfdən qara dərilili, qıvrımsaçlı irqi tiplə Avstraliya irqinin qarışmasından, digər tərəfdən isə Avstraliya irqinin özünün yerli şəraitə uyğunlaşması nəticəsində qıvrımsaçlılığın yaranmasını ehtimal edən nəzəriyyələr də vardır. Hətta bəzi alimlər qıvrımsaçlılığın yaranmasını avstraliyalılarla Afrikadan qədim dövrlərdə Melaneziyaya gəlmə əhalinin qarışmaları nəticəsində yrandığını yazırlar.

Polineziya

"Çoxlu adalar" mənasını verən Polineziyaya Pasxa, Havay və Yeni Zelandiya "üçbucağı" arasında yerləşən adalar daxildir. Polineziyalıların mənşəyilə bağlı iki nəzəriyyə vardır:

1. P.Smit, H.Heldern və T.Xiroa tərəfindən irəli sürülən nəzəriyyəyə görə, polineziyalıların əcdadları indiki Cənubi - Şərqi Asiyadan köçüb gəlmişlər.

2. Polineziyalıların mənşəyini Cənubi Amerika ilə bağlayan Tur Heyerdal öz nəzəriyyəsini təsdiq etmək üçün Pasxa adalarındakı daş heykəllərlə Cənubi Amerika hindularının yonduqları heykəllərin oxşarlığını, habelə, oxşar kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsini göstərir.

Polineziyalıların əsas məşğuliyyətləri toxa əkinçiliyi və balıqçılıq idi. Onlar it, donuz və toyuq saxlayırdılar. Polineziyalıların əcdadları dulusçuluq, ox-kamanla tanış olsalar da, sonralar köçüb gətdikləri adalarda gil ehtiyatlarının və ovçuluqla məşğul olmaq üçün heyvanat aləminin az olması ucbatından onları unutmışdılar.

Avropalıların işğallarına qədər Polineziyada hələ tam formalaşmamış sinifli cəmiyyət, Fici və Havay adalarında isə dövlət qurumları yaranmışdı. Yeni Zelandiyanın yerli əhalisi olan maorilər daha çox inkişaf etmişdilər. Avropa müstəmləkəçilərinin yerli əhali ilə amansız rəftarı nəticəsində onların sayları bir neçə dəfə azalmışdır.

Polineziyalıların əksəriyyəti polineziya keçid irqinə, Fici adasının əhalisi isə qarışıq melaneziya-polineziya irqinə aid olunur. Lakin Polineziya əhalisinin baş göstəriciləri arasında kəskin fərqlər müşahidə olunur. Məsələn, Pasxa adası sakinlərinin baş göstəricisi 70, maorilərin 77 olduğu halda, Havay adasının aborigenlərində bu göstərici 84-ə çatır.

F.Montaddon və A.Eykstedt polineziyalıları ağ, A.Uolles isə qara irqin avstraliya qoluna aid etmişlər. Hazırda polineziyalılar, polineziya keçid irqinə aid olunurlar.

Mikroneziya

"Xırda adalar ölkəsi" mənasını verən Mikroneziyaya Sakit Okeanın qərbində yerləşən Cilbert, Marşall, Marian adaları və Pelau arxipelaqı daxildir. Bölgənin şərq hissəsində Polineziya, qərb hissəsində isə İndoneziya ilə mədəni yaxınlıq hiss olunur. Mikroneziyalılar malay - polineziya dil ailəsində danışır. Avropalıların yürütdükləri müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində XIX yüzilliyin sonlarına doğru Mikroneziyanın yerli əhalisinin sayı kəskin şəkildə azalmış, Marian adalarının yerli əhalisi olan çamorro-lar isə tamamilə məhv edilmişlər.

Mikroneziya əhalisi antropoloji baxımdan yekcins deyildir. Cilbert adalarının əhalisi polineziya irqinə aid olunduqları halda, Karolin adalarının aborigenləri boy, burun göstəricələrinə, dərilərinin rənginə və saçlarının formasına görə, polineziya irqi ilə melaneziya irqi arasında keçid formasını təşkil edirlər. Truk və Mortlok adalarında yaşayan karolinlilər isə hər iki irqi tipdən başlarının uzunluqları ilə fərqlənirlər. Xüsusilə, saçlarının formasına və dərilərinin rənginə görə, mikroneziyalılar bir-birlərindən çox kəskin şəkildə fərqlənirlər. Təkcə Pelau arxipelaqında antropoloji araşdırmalara cəlb olunmuş 20 nəfərdən 4-nün saçları dalğavari, 7-nin buruq, 9-nunku isə spiralvari olmuşdur. Mikroneziyalıların dərilərinin rəngi də açıq şabalıddan tünd qəhvəyiyə qədər dəyişir.

Ümumiyyətlə, mikroneziyalılar antropoloji baxımdan veddoidlərlə oxşardırlar. Bu isə onların eyni mənşədən olmaları ilə bağlıdır.

AMERİKA

İndiki Amerika qitəsinin əhalisi mənşəcə bir neçə qrupa ayrılır:

1. Amerikanın ən qədim əhalisi olan hindular, eskimoslar və aleutlar;
2. Amerikaya müxtəlif dövrlərdə köçüb gəlmiş avropalıların nəsiləri;
3. Avropa müstəmləkəçiləri tərəfindən Amerikaya Afrikadan gətirilmiş zənci - kölələrin nəsiləri;
4. Avropalılarla hinduların (metislər), avropalılarla zəncilərin (mulatlar), hindularla zəncilərin (sambo) qarışmasından törəyənlər;
5. XIX-XX yüzilliklərdə Şərqi Asiya ölkələrindən - Çin və Yaponiyadan köçüb gələnlərin nəsiləri.

Avropalıların Amerikanı "kəşf" etmələrinə qədər qitənin şimal sahillərindəki - Bering boğazından Qrenlandiya adasına qədər uzanan ensiz zolaqda eskimoslar, qalan hissəsində isə hindular məskunlaşmışdılar. Hinduların əksər hissəsi və eskimoslar nəslə icma quruluşunda yaşayırdılar. Mərkəzi Amerikada mayyalılar və asteklər, And dağlarında isə inklər yüksək mədəniyyət yaratmışdılar. Avropalıların Ame-

rikani işğal etmələrinə qədər yalnız And dağlarında yaşayan hindular maldarlıqla tanış idilər. Onlar yük daşınmasında lama, alpaka və viqan adlandırılan dəvələrdən istifadə edirdilər.

Əsasən dəniz heyvanlarını ovlamaqla məşğul olan eskimoslar və aleutlar bir-birinə yaxın olan dillərdə danışdılar. Şimali Amerikanın hinduları isə **bir neçə dil qrupuna** bölünürlər:

1. Alqonkin qrupu. Bu qrupa daxil olan delavarlar, moqikanlar, naskaplar, ocibvelər, arapaxilər, çeyenlər və s. Şimali Amerikanın şərqində məskunlaşmışdılar.

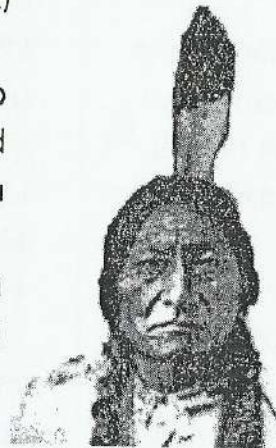
2. Atapask qrupuna aid olunan tinnələr, navaxilər və apaçilər Şimali Amerikanın qərbində yaşayırdılar.

3. İrokez qrupuna mənsub olan hindular Eri və Ontario gölləri sahillərində məskunlaşmışdılar.

4. Xoka - siu qrupuna aid olunan hindular (assiniboinlər, kroular, dakotalar, omaxalar və s.) Missuri çayı ətrafında yaşayırdılar.

5. Keddo qrupuna mənsub hindular xoka - siu qrupuna aid olunan qəbilələrdən cənubda məskunlaşmışdılar.

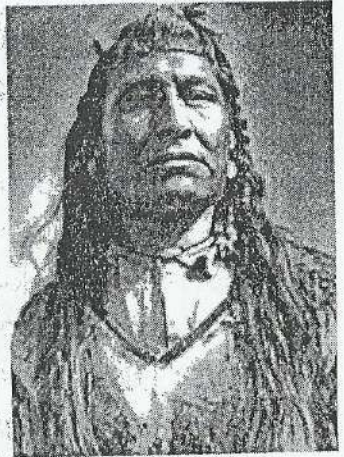
6. Muskoq qrupuna aid edilən hindular (krikilər, seminollar, və s.) indiki ABŞ - in cənub - şərq ştatlarında yurd salmışdılar.

7. Yuto - astek və ya sonor qrupuna mənsub hindular (asteklər, şoşonlar, komançilər və s.) Meksikada və ABŞ-in cənub - qərb hissəsində yaşayırdılar.

Avropalıların Şimali Amerika-ya soxulmaları, xüsusilə də ABŞ dövlətinin təşkili hindular üçün əsl faciə oldu. Onların əksəriyyəti müstəmləkəçilər tərəfindən məhv edildi, qalanlar isə rezervasiyalara qovuldu.

Mərkəzi Amerika hindularının bir qismi **yuto - astek**, digərləri isə **mayya dil qrupuna** aid olunurlar. Bölgədə ən qədim mədəniyyətin qurucuları olan mayyalıların xələfləri hazırda Qvatemala və Hondurasda, asteklərin varisləri olan sapoteklər isə Meksikada yaşayırlar. Mərkəzi Amerikada həmçinin, karib və çibça dillərində danışan hindular yaşayırdılar.

Cənubi Amerika hinduları aşağıdakı **dil qruplarına** aid olunurlar:

1. Aravak qrupu. Avropalıların işğallarına qədər bu qrupa daxil olan xalqlar Cənubi Amerika materikinin şimalında və Antil adalarında məskunlaşmışdılar. Hazırda

aravak qrupuna mənsub xalqlar Şimali və Mərkəzi Braziliyada və Perunun şərqində yaşayırlar.

2. Karib qrupu. Əvvəllər Cənubi Amerikanın şimal-şərqində geniş ərazilərdə məskunlaşmış karibdilli hindular (arekunalar, makuşilər, bakairilər) hazırda Braziliyada, Qvianada və Venesuelada yaşayırlar.

3. Je qrupuna daxil olan hindular (kayalolar, şerentələr, şavantlar) Braziliyada yaşayırlar.

4. Tupi - qarani qrupuna aid olunan hindular Braziliyada və onunla həmsərhəd olan Paraqvay, Uruqvay və Boliviya məskunlaşmışlar. Paraqvay əhalisinin əksəriyyətini onlar təşkil edirlər.

5. Əvvəllər quaykuri qrupunda danışan hindular indi öz dillərini unutmuş və ispanca danışirlar.

6. Çibça dilləri əvvəllər Sakit okean sahillərindən Kostarika qədər yayılmışdılar.

7. Perunun ispanlar tərəfindən işğalına qədər inklərin dövlət dili olmuş **keçua dili** indi də geniş ərazilərdə yayılmışdır. Peru, Boliviya, Ekvador, Argentinanın bir hissəsi, Çilinin şimalı və Cənubi Kolumbiya hinduları hazırda keçua dilində danışirlar.

8. Aymara dili Boliviya və Peruda yayılmışdır.

9. Peulçe və texuelçe dillərində danışan hinduların əksəriyyəti ispan müstəmləkəçiləri tərəfindən məhv edilmişdir. XX əsrin əvvəllərində onların sayı cəmi 100 nəfərə enmişdi.

10. Araukan və ya mapuçə dilində danışan hindular Çilinin və Argentinanın cənubunda məskunlaşmışlar.

11. Odlu Torpaq adasında yaşayan hindular (yamana-lar, alakalufar) Avropa müstəmləkəçiləri tərəfindən tamamilə məhv edilmişlər.

Antropoloji baxımdan Amerikanın yerli əhalisi **iki tipə** ayrılır:

1. Arktika irqi. Bu irqə eskimoslar və aleutlar aid olunurlar. Arktika irqi Alyaska və qrenlandiya variantlarına ayrılır. Alyaska eskimosları qrenlandiyalılardan boylarının ucılığı və baş göstəricilərinin böyüklüyü ilə seçilir. Belə ki, Alyaska eskimoslarının boylarının hündürlüyü 166 sm, baş göstəriciləri 77 olduğu halda, Qrenlandiya eskimoslarında bu əlamətlər müvafiq olaraq, 162 sm və 71-dir.

2. Amerika irqi. Bu irqə Amerikanın hindu əhalisi aid olunur. İ. Deniker bu irqin özünü düz və ya qartal burunlu, ucaboylu, mezokefal baş quruluşlu Şimal, düz və ya qartal burunlu, qısaboylu, braxikefal baş quruluşlu Orta, düz burunlu, ucaboylu, braxikefal baş quruluşlu, dördkünc sifəli, tünd bozuntul rəngli Pataqon və düz burunlu, qısaboylu Cənubi Amerika tiplərinə ayırmışdır. Bu təs-

nifatda şimal tipinin özü ucaboylu atlantik və qısaboylu, üçüncü saç örtüyü daha çox inkişaf etmiş mezokefal Sakit okean, cənubi Amerika tipi isə dolixokefal paleoamerika və mezokefal baş quruluşlu variantlara ayrılırlar.

Bütövlükdə antropoloqların əksəriyyəti amerika irqini bozuntul - sarı rəngli dərilərinə, cod saçlarına, üçüncü saç örtüyünün zəif inkişafına, almacıq sümüklərinin çıxıntısına, üst kəsici dişlərin "kürəkvarililiyinə" görə, sarı (monqoloid) irqə aid edirlər.

Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, hindular sarı irqə mənsub asiyalılardan gözlərində epikantusun olmaması və kəskin çıxıntılı, düz burunları ilə fərqlənirlər. Bu əlamətlər onları ağ (avropoid) irqə mənsub əhali ilə yaxınlaşdırır. Azı dişlərinin iri ölçüləri, burunlarının enliliyi, dodaqlarının qalınlığı və sifətlərinin proqnat quruluşu hinduları qara (neqroid) irqə mənsub antropoloji tiplərlə yaxınlaşdırır. Bu əlamətlərə daha çox Kaliforniya və Arizonada yaşayan hindularda rast gəlinir. Məlum olmuşdur ki, yəni adlı hindu tayfasının 40 % - dən çoxunun dərilərinin rəngi qara, burunları enli, dodaqları isə qalındır. Rus - sovet antropoloqu Q. Debets bunu bölgəyə şimaldan protoayn elementlərinin nüfuz etməsilə izah edir.

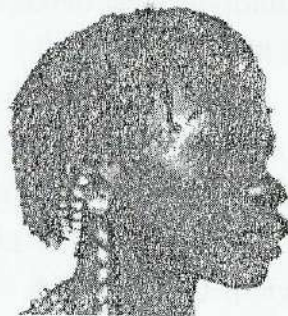
Amerikada müstəmləkə işğallarının başlanması ilə Avropada hinduların mənşəyi ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr yarandı. Hələ XVI əsrdə onların Asiya mənşəli olmaları ilə yanaşı, hinduları "itkin düşmüş İsrail övladları"

və ya "Hindistandan köçmüş arilər" hesab edən "nəzəriyyələr" uyduruldu. Coğrafi biliklərin zənginləşməsi nəticəsində Amerikanın Asiyadan Sakit Okean vasitəsilə ayrıldığı məlum oldu. Bu isə hinduları kütləvi şəkildə məhv edən Avropa müstəmləkəçilərinin guya, Amerika aborigenlərinin "Adəmdən törəmədikləri" ilə bağlı "nəzəriyyələr" uydurmalarına gətirib çıxartdı. M.Korrea isə Cənubi Amerika hindularının avstraliyalılardan və melaneziyalılardan törədiklərini iddia edirdi.

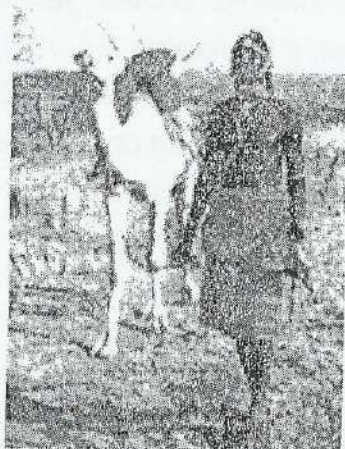
Məsələyə daha ciddi yanaşan N.Vitsenin Amsterdamda nəşr olunmuş "Şimali və Şərqi Tataristan" əsərində isə hinduların Asiyadan köçmələri antropoloji, etnoqrafik və linqvistik dəlillərlə sübut olunur, onların tatar (türk) mənşəli olmaları qeyd edilirdi. Hinduların əcdadlarının Şərqi Asiyadan köçmələri ilə bağlı nəzəriyyə son dövrlərdə çex mənşəli ABŞ antropoloqu A.Qrdlička tərəfindən danılmaz faktlarla sübuta yetirilmişdir. Amerika qitəsi ərazisindən (Alyaskadan, Ester çayı vadisindən, Şərqi Pataqoniyadan) aşkar edilən paleoantropoloji tapıntıları tədqiq edən A.Qrdlička onların indiki hindularla antropoloji oxşarlığını müəyyənləşdirərək, onların Şərqi Asiya xalqları ilə bağlılığını yazmışdır.

AFRIKA

Avropalıların təsəvvüzlərinə qədər Afrika xalqları ictimai inkişafın müxtəlif mərhələlərində idilər. Qitədə yüksək mədəniyyət yaratmış Misir, Şimali Afrika, Qərbi Sudan əhalisi ilə yanaşı, Mərkəzi Afrikanın tropik meşələrində hələ də ibtidai icma quruluşunda yaşayan qəbilələr yaşayırdılar.

Avropalıların Afrikaya soxulmaları XX yüzilliyin ortalarına qədər yerli əhalinin amansız istismarı, mədəniyyətlərinin məhvi, bəzi bölgələrin əhalisinin tamamilə qırılması kimi, vəhşiliklərlə müşayiət olunmuşdur. Atlantik okeanın sahillərində yaşayan milyonlarla afrikalı kölə qismində Amerikaya aparılmışdı.

Afrika əhalisi lingvistik baxımdan müxtəlif dil ailələrinə aid olunurlar. Şimali və Şimal - Şərqi Afrika əhalisi **semit - hamit dil ailəsinə** aid olunurlar. Bu dil ailəsi öz növbəsində semit (sami), bərbər, kuşit və hausa qruplarına bölünür. Albert və Viktoriya göllərindən şərqdə **nilot dil ailəsinə** mənsub olan xalqlar məskun-

laşmışlar. Mərkəzi və Cənubi Afrika əhalisinin xeyli hissəsi bantu dillərində danışır. Əvvəllər bütün Cənubi və Şərqi Afrika ərazisində məskunlaşmış koysandilli xalqlar (buşmenlər, qottentotlar, dağ damarları) hazırda Kalaxari və Namiya səhralarına sıxışdırılmışlar. Madaqaskar adasının əhalisi olan malqaşlar malay dilinə yaxın dildə danışirlər.

Afrikanın şimalında hind - Aralıq dənizi, şərqində həbəş, Böyük Səhradan cənubda neqr, neqril və buşmen irqlərinə mənsub xalqlar məskunlaşmışlar.

Hind - Aralıq dənizi irqinə Misir, Əlcəzair, Tunis, Mərakeş, Liviya, habelə Böyük Səhranın ərəb və bərbər əhalisi aid olunur. Bərbərlər ərəblərdən sifətlərinin dördkünc-lülüüyü, burunlarının düz olması, boylarının qısalılığı, və kəllə qutularının daha enli olmaları ilə fərqlənilirlər. Bərbərlərin, xüsusilə də, riflərin mavi gözlü olmalarını antropoloqlar onların "xalqların böyük köçü" vaxtı Şimali Afrikada məskunlaşmış vandallarla qarışmaları ilə izah edirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Qədim Misir rəssamları da liviyalıları göygözlü və sarı saçlı təsvir edirdilər.

Yayılma arealına və saylarına görə, Afrikada zənci irqinə mənsub əhali üstünlük təşkil edir. Buraya Qərbi Sudan, Qvineya körfəzi sahilləri, Mərkəzi Sudan, Nil çayının yuxarı axarında yaşayan **nilotdilli** və **bantudilli** xalqlar daxildir. Zənci irqinin xarakterik əlamətləri daha çox Qvineya sahillərində Qərbi Sudanda məskunlaşan xalqlarda müşahidə olunur. Nilotdilli xalqlar Qvineya sahillərində

yaşayan zəncilərdən dərilərinin rənginin qaralığı və saçlarının qıvrımlılığı ilə fərqlənməsələr də, onlara nisbətən dodaqları nazik, sifətləri isə daha az proqnatdır. Yuxarı Nil əhalisi isə öz ucaboyluluqları ilə digər zənci irqinə mənsub əhalidən fərqlənilir.

Konqo çayı hövzəsində, tropik meşələrdə yaşayan bantudilli xalqlar Qvineya körfəzi sahillərində yaşayan zəncilərdən boylarının qısalığı, mezokefalılıqları və üçüncü saç örtüyünün daha çox inkişafı ilə fərqlənilir. Qitənin şərq hissəsində yaşayan bantudilli xalqlar isə ant-

ropoloji xüsusiyyətlərinə görə, daha çox həbəşlərə bənzeyirlər.

Afrika piqmeyləri və ya neqriller neqrlərdən boylarının qısalığı, üçüncü saç örtüyünün gur inkişafı, burunlarının daha enli olması, dodaqlarının nazikliyi və dərilərinin nisbətən daha açıq rəngliliyi ilə seçilirlər.

Buşmenlərin və qottentotların aid olunduqları buşmen irqi, ümumiyyətlə, zəncilərdən bozuntul - sarı rəngli dəriləri, nazik dodaqları, sarı irqə xas olan enli sifətləri və gözlərində epikantusun olması, habelə, sifətin tez qırışması, steatopigiya ilə fərqlənir. Qottentotlar eyni irqi tipə aid olunduqları buşmenlərdən qaşüstü qövslərin qaba-

ırlığı, ucaboyluluqları və kəllə qutularının daha böyük ölçüləri ilə seçilirlər. Əvvəllər buşmen irqinin yayılma arealı daha geniş olmuş, Cənubi Afrikadan Mərkəzi Tanqanikaya qədər uzanmışdır.

Həbəş irqinə mənsub əhali Efiopiyada, Eritreyada və Somalidə yaşayırlar. Bu irqi tip **hind - Aralıq dənizi irqindən zənci irqinə keçid** hesab olunur.

Madaqaskar adasında həm Cənubi Asiya (merinalar), həm də qara irqə (baralar, sakalavlar) mənsub əhali yaşayır.

Paleoantropoloji materiallar üst paleolit dövründən etibarən Afrikada indiki irqi tiplərin mövcudluğunu sübut edir. Ağ irqə mənsub insan qalıqları Afalu - bu - Rummeldən, zənci irqinə aid tapıntı Asselyardan, həbəş keçid irqinə mənsub qalıqlar isə Keniya və Tanzaniya ərazilərindən aşkar olunmuşdur. Cənubi Afrikanın qədim əhalisi isə "boskop" və "avstraloid" irqələrinə mənsub olmuşlar. Onlardan birincisi birbaşa buşmen irqinin sələfi hesab olunur. Qottentotları buşmenlərdən fərqləndirən əlamətlərin yaranması isə onların formalaşmasında məhz "avstraloid" irqi tipinin iştirakı ilə izah oluna bilər. Neqril irqinə aid paleoantropoloji materialların neolit dövründən qədimə getməməsi bu tipin nisbətən daha gec yaranmasını göstərir.

AVROPA

Avropada yaşayan xalqların əksəriyyəti **Altay - Ural** və **Hind - Avropa** dillərində danışılar.

Altay - Ural dil ailəsinin türk qoluna tatarların (Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Rumıniya, Polşa, Litva və s.), türklərin (Şimali Kipr, Türkiyə Cümhuriyyətinin Rumeli bölgəsi, Yunanıstanın Qərbi Trakya bölgəsi, Rumıniya, Bolqarıstan, Makedoniya və s.), başqırdların (Rusiya Federasiyası), çuvaşların (Rusiya Federasiyası), qaqauzların (Moldova, Rumıniya və s.), truxmenlərin (Rusiya Federasiyası) ; **monqol qoluna** kalmıqların (Rusiya Federasiyası), **fin qoluna** finlərin (Finlandiya, Rusiya Federasiyası), karellərin (Rusiya Federasiyası), loparların (Finlandiya, Rusiya Federasiyası, Norveç, İsveç), komilərin, marilərin, mordvaların, udmurtların (Rusiya Federasiyası), **uqor qoluna** macarların (Macarıstan, Rumıniyanın Transilvaniya bölgəsi, Xorvatiya və s.) dilləri daxildir.

Hind - Avropa dil ailəsi Avropada **slavyan** (ruslar, ukraynalılar, beloruslar, polyaklar, çexlər, slovaklar, bolqarlar, serblər, xorvatlar, slovenlər və s.), **yunan, alban, kelt** (Fransanın şimal - qərbində yaşayan bretonlar, uelslilər, dağlı şotlandlar, irlandlar), **roman** (moldavanlar, rumin-

lar, ispanlar, portuqaliyalılar, italyanlar, vallonlar), **alman** (almanlar, avstriyalılar, flamandlar, hollandlar, frizlər, ingilislər, danimarkalılar, isveçlilər, norveçlilər, islandiyalılar) **qolları** ilə təmsil olunmuşdur.

Avropada yaşayan yəhudilərin dili semit - hamit dil ailəsinə aiddir. Qitənin ən qədim əhalisi sayılan baskların dili heç bir dil ailəsinə daxil edilmir. Avropanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmış qaraçıların dili Hind - Avropa dil ailəsinin hind qoluna aiddir.

Avropa Yer kürəsində ən kiçik qitə olsa da, burada yaşayan xalqlar antropoloji cəhətdən çox müxtəlifdir. Şərqi Avropanın şimalında, şimal-şərqində və şərqində yaşayan xalqlarda, habelə, Almaniya da, xüsusilə də, Bavariya almanlarında sarı (monqoloid) irqə, İtaliyanın cənubunda məskunlaşmış əhalidə isə qara (neqroid) irqə mənsub əlamətlər müşahidə edilir.

Avropa əhalisinin irqi təsnifatını ilk dəfə Ripley aparmışdır. O, avropalıları **üç irqə** ayırırdı:

1. Tevton irqi. Qərbi Avropanın şimalında və şimal-qərbində yayılmış bu irqə mənsub əhali uca boylu, sarı saç-

lı, mavi gözlü və baş quruluşuna görə dolixokefaldırlar.

2. Alp irqi. Bu irqə aid edilən əhali Avropanın mərkəzində - dağlıq bölgələrdə məskunlaşmışlar. Onların boyları nisbətən qısa, saçlarının və gözlərinin rəngi qara, baş quruluşları braxikefaldır.

3. Aralıq dənizi irqi. Ripley buraya əsasən Avropanın cənubunda yaşayan əhalini aid edirdi. Bu irqə mənsub əhali "tevtonlular" kimi, dolixokefal baş quruluşuna malik olsalar da, onlardan boylarının qısalığı, saç və gözələrinin qaralığı ilə seçilir.

Ripleylə eyni dövrdə yaşamış İ.E.Deniker bu bölgünü daha da təkmilləşdirərək Avropa əhalisini altı əsas və dörd "ikinci dərəcəli" alt qrupa ayırmışdı:

1. Şimal irqi (boyları 173 sm, baş göstəriciləri 76-79). Bu irqin alt qrupuna mənsub, mezokefal baş quruluşlu, sarışın saçlı, azacıq əyri burunlu əhali İ.Denikərə görə, Şimali Almaniyada, Finlandiyada, Latviyada və Litvada yaşayır.

2. Şərq irqi (boyları 163-164 sm, baş göstəriciləri 82-83, sarışın saçlı). Bu irqin "Vislaətrafi" adlanan alt qrupuna boyları qısa, baş quruluşları mezokefal, sarışın saçlı əhali aid edilirdi.

3. İberiya - adalar irqi. Bu irqə mənsub dolixokefal (baş göstəriciləri 73 - 76), qısa boylu (161 - 162 sm), qarasacılı toplumlar Pireney yarımadasında, Cənubi İtaliyada, Korsika, Sardiniya və Siciliyada məskunlaşmışlar.

4. Qərb və ya Seven irqi (boyları 163 - 164 sm, baş göstəriciləri 85-87).

5. Aralıq dənizi irqi. İ.Denikerin fikrincə, bu irqə mənsub əhali Aralıq dənizi sahillərindən 200 - 250 km aralı, Cəbəlüttariq boğazından Tibr çayının mənsəbinə qədər uzanan ərazilərdə və Atlantik okeanı sahillərində məskunlaşmışlar. Boyları 166 sm, baş göstəriciləri 79-80, saç və gözələri qaradır. Bu irqin alt qrupu sayılan, İrlandiyanın şimal - qərbində, Uelsdə və Şərqi Belçikada yaşayan toplumlar dolixokefal baş quruluşlu, orta boylu və şabalıdı saçlıdırlar.

6. Adriatik dənizin şərq sahillərində, Balkan yarımadasının şimalında yayılmış Adriatika və ya dinar irqinin nümayəndələri qarasacılı, orta boylu (168 - 172 sm) və braxikefaldırlar. Bu irqin alt qrupuna aid olunan əhali Mərkəzi Avropanın cənub bölgələrində yaşayırlar. Onlar dinar irqindən boylarının qısalığı, saçlarının qismən açıq pigmentasiyalı olması və mezokefallıqları ilə fərqlənirlər.

Sonrakı tədqiqatlar İ.Denikerin təsnifatının tam dəqiq olmadığını üzə çıxardı. Belə ki, dünya xalqları içərisində irqlərin ən çox qarışması Avropada müşahidə olunmuşdur. Rusiya Federasiyasının şimal - qərbində yaşayan ruslar qonşuları litvalılar, latışlar kimi, Ağ dəniz - balt, Volqaboyu və Mərkəzi bölgələrdə məskunlaşmış ruslar

qonşuları türk xalqları (tatarlar, çuvaşlar) kimi Mərkəzi Avropa irqinə aid olunurlar. Bütövlükdə ruslar **dörd irqi tipə** ayrılırlar:

1. İlmen
2. Valdey
3. Ağ dəniz
4. Şərqi Baltik

Rusiya Federasiyasının şimal və şimal - şərq bölgələrində yaşayan ruslar isə **Ural keçid irqinə** aid olunurlar.

Ukraynalılar rusalardan əsasən boylarının ucalığı, göz və saçlarının daha tünd rəngli olması və baş göstəricilərinin böyük olmaları ilə seçilir. Antropoloji cəhətdən ukraynalılar **Üç irqi tipə** bölünürlər:

1. **Volin tipi.** Boyları 168 sm, baş göstəriciləri 82 - dir.
2. **Çerniqov və Sağsahil tipi.** Bu irqi tipə aid edilən ukraynalıların boyları 169 sm, baş göstəriciləri 83 - 84 - dür. Göz və saçlarının rəngi qarıdır.

3. **Mərkəzi Ukrayna tipi.** Boyları 170 - 171 sm, baş göstəriciləri 83 - dür.

Sonrakı tədqiqatlarda ukraynalıları **dörd antropoloji tipə** bölmüşlər:

1. **Dnestr tipi.** Boyları uca, baş göstəriciləri digər tiplərə nisbətən daha az, göz və saçlarının rəngi qarıdır. Üçüncü saç örtüyü gur inkişaf etmişdir.

2. **Karpat tipi.** Ən qısa boylu, daha braxikefal baş quruluşlu, ensiz sfətli və ensiz burunludurlar. Üçüncü saç

örtüyü gur inkişaf etmişdir. Saçlarının və gözlərinin rəngi qarıdır.

3. **Polesye tipi.** Sifətləri enlidir. Üçüncü saç örtüyü zəif inkişaf etmişdir.

4. **Mərkəzi Ukrayna tipi.** Boylarının uzunluğu, baş göstəriciləri, saç və gözlərinin rəngi, üçüncü saç örtüyünün inkişafı, sifət quruluşuna və ölçülərinə görə digər tiplərlə müqayisədə **aralıq tipi** rolunu oynayır.

Beloruslar antropoloji cəhətdən zəif öyrənilmişdir. V.Bunak belorusları **iki antropoloji tipə** ayırmışdır:

1. **Yuxarı Dnepr tipi.** Baş göstəriciləri 80 - 82, boylarının uzunluğu 168 sm - dir.

2. **Polesye tipi.** Baş göstəriciləri 82, boylarının uzunluğu 166 sm - dir. Bu tip daha çox rusların Mərkəz irqi tipinə yaxındır. Göz və saçlarının rəngi Yuxarı Dnepr tipi ilə müqayisədə daha tünd rənglidir.

Balkan yarımadası xalqlarının əksəriyyəti **Balkan - Qafqaz irqinə** mənsubdurlar.

Rusiya Federasiyasının şimal - qərbində yaşayan fin xalqlarından karellər və vepslər **Şərqi Baltik**, saamlar (loparlar) isə **Ural keçid irqinə** aid olunurlar. Latışların bir qismi, estonlar, irlandlar, şotlandlar, ingilislər, norveçlilər və danimarkalılar atlant - balt irqinin ensiz sfətli, **dolixokefal variantına**, hollandlar, habelə, Almaniyanın şimal - şərq əhalisi isə enli sfətli **braxikefal variantına** aid olunurlar.

Şərqi Avropa düzənliyində məskunlaşmış ruslar, Şimali Ukrayna əhalisi, mordvalar, Volqaboyunun qədim türk əhalisinin bir qismi, habelə, Mərkəzi Avropa ölkələrinin əhalisi Denikerin təsnifatında "adriatik" irqin alt qrupu sayılan Mərkəzi Avropa irqinə aid olunurlar.

Şərqi Avropanın şimal-şərqində, Volqaboyu və Uralətrafı ərazidə məskunlaşmış qədim və yerli xalqlar (tatarlar, başqırdlar və çuvaşlar **türk dil ailəsinə**, marilər, mordvalılar, udmurtlar, komi-zıryanlar və komi-permlilər isə **fin-uqor dil ailəsinə** daxildirlər. Bölgəyə XVIII yüzillikdə yerləşdirilmiş kalmıqlar isə **Altay dil ailəsinin monqol qrupuna** mənsub kalmık dilində danışirlər.

Tatarlar Volqaboyunun ən çoxsaylı xalqıdır. Özlərini bulqarlı, qazanlı və ya müsəlman adlandırmağı üstün tuturlar. Tatarların əksəriyyəti müsəlman olsalar da, XVI - XVII əsrlərdə əraziləri Rusiya tərəfindən işğal ediləndən sonra onların bir hissəsi zorla xristianlaşdırılmışdır. İndi xristian tatarlar **kryaşen** adlanırlar. Tatarların soykökündə hun, xəzər və bulqar türkləri iştirak etmişlər. Volqaboyu və Uralətrafı tatarlar iki böyük etnoqrafik qrupa: **qazanlılara** və **mişərlərə** ayrılırlar. Mişərlər də öz növbəsində **serqaç** və **temniklər** adlı qruplara bölünürlər. **Qasım tatarları** adlanan qrup isə qazanlılarla mişərlər arasında keçid etnoqrafik qrupu sayılır. Volqaboyu və Uralətrafı tatarların sayları 6 milyon 649 mindir (1989). Onun yarısı Rusiya Federasiyası Tatarıstan Respublikasında, qalanı isə Başqırdıstan Res-

publikasında, Mari-El Respublikasında, Mordva Respublikasında, Udmurtiya Respublikasında, Çuvaş Respublikasında, habelə, Rusiya Federasiyasının Nijni-Novqorod, Penza, Həştərxan, Perm, Çelyabinsk, Ryazan, Yekaterinburq və Saratov vilayətlərində yaşayırlar. Antropoloji cəhətdən Volqaboyu və Uralətrafı tatarların əksəriyyəti ağ (avropa) irqin **pont tipinə** aiddirlər. Kryaşen tatarları isə ağ irqə sarı irq arasında keçid sayılan Ural antropoloji tipinə mənsubdurlar. **Sarı irqin Cənubi Sibir tipinə** Volqaboyu və Uralətrafı tatarların cəmi 15 faizi aid olunur.

Çuvaşlar Altay xalqları türk qrupunun bulqar-suar qoluna mənsubdurlar. Özlərini **çavaş** adlandırırlar. Soyköklərində türk tayfaları olan suvar, bulqar və avarlar iştirak etmişlər. Çuvaşlar **viryallar**, **anatrilər** və **anatri (ençilər)** adlanan **etnoqrafik qruplara** bölünürlər. Maddi mədəniyyətdə viryallar dağlı marilərlə, anatrilər isə tatarlarla ümumi cəhətlərə malikdirlər. Bulqarlardan törəmiş olan viryallar **sarı** (monqol), soyköklərində suvarlar dayanan anatrilər isə **ağ** (avropa) irqə mənsubdurlar. Çuvaşların yarısından çoxu Rusiya Federasiyasının Çuvaş Respublikasında, qalanları isə Tatarıstan Respublikasında, Başqırdıstan Respublikasında, habelə, Samara, Simbirsks, Kemerovo, Perm, Yekaterinburq, Tümen vilayətlərində yaşayırlar.

Volqaboyunun digər türk xalqı olan **başqırdların** soyköklərində türk, qismən də fin-uqor tayfaları iştirak etmişlər. Antropoloji cəhətdən keçid irqi sayılan **Ural irqinə**

aiddirlər. Əsasən Rusiya Federasiyası Başqırdistan Respublikasında, qismən Çelyabinsk, Orenburq, Perm və Yekaterinburq vilayətlərində, habelə, Qazaxıstan Respublikasında yaşayırlar.

Volqaboyunun ən çoxsaylı fin-uqor xalqı olan **mordvalılar** kompakt şəkildə Mokşa və Sur çaylarının hövzələrində yaşayırlar. Mordvalıların bəzi etnoqrafik qrupları Ural ətrafında, Orta Asiyada və Sibirdə məskunlaşmışdır. Onlar **erza**, **mokşa** və **şokşa** qruplarına ayrılırlar. Bundan əlavə digər xalqlarla əlaqədə olmaq nəticəsində mordvalılarda **təryuxan** və **qaratayi** qrupları formalaşmışdır. Antropoloji cəhətdən mordvalıların bir hissəsi **Ural irqinin subural tipinə**, bir hissəsi isə **atlant-baltik irqinə** mənsubdurlar.

Volqaboyunda digər fin - uqor qrupuna mənsub xalq **marilərdir**. Keçən əsrin əvvəllərinə qədər onlar "çeremis" adlandırılırdı. Marilər qarışıq meşələr zonasında, Vyatka və Vetluqa çayları arasında və həmçinin, Başqırdıstanda yaşayırlar. Marilər iki əsas qrupa - dağlı və düzən marilərə bölünürlər. Antropoloji cəhətdən marilər **Ural irqinin sublaponoid tipinə** mənsubdurlar.

XX əsrin əvvəllərinə kimi, "votyak" adlandırılan **udmurtlar** Kama və Vyatka çayları arasındakı ərazilərdə yaşayırlar. Onlar komilərlə birlikdə **Ural dil ailəsinin fin-uqor qrupunun Perm budağını** təşkil edirlər. Udmurtların etnoqrafik qrupu sayılan **besermyanlar** Volqa bulqarlarının

qədim nəsillərindən hesab olunur və mədəni cəhətdən daha çox tatarlara yaxındırlar. Antropoloji cəhətdən udmurtlar **Ural irqinin sublaponoid tipinə** mənsubdurlar.

Dilləri fin-uqor qrupunun Perm budağına aid olunan komilər **permlilər** və **zıryanlar** olmaqla iki böyük qrupa bölünürlər. **Komi-permlilər** Uralın qərbində, Yuxarı Kama hövzəsində və Sibirin ayrı-ayrı ərazilərində məskunlaşmışlar. Antropoloji cəhətdən komi-permlilər **Ural irqinin sublaponoid tipinə** mənsubdurlar.

Komi-zıryanlar Şimal Buzlu okeanına tökülən çayların hövzələrində məskunlaşmışdılar. Onların məskunlaşdığı əsas ərazi qolları Sisloy və Vımyu olan Viçeqda çayı hövzəsidir. Bu xalqın ayrı-ayrı qrupları isə Qərbi Sibirdə yaşayırlar. Komi-zıryanların xüsusi qolunu isə özünəməxsus təsərrüfatı və mədəniyyətə malik olan **komi-ijemlilər** təşkil edirlər. Onlar Orta Peçora və İjem çayı boyu, həmçinin, Yamal və Kolsk yarımadaalarında məskunlaşmışlar. Komilərin bir hissəsi antropoloji cəhətdən **Ural irqinin sublaponoid tipinə**, bir hissəsi isə **belomor-balt irqinin şərq baltik tipinə** mənsubdurlar.

Volqaboyu və Uralətrafı xalqların antropoloji cəhətdən öyrənilməsinə XIX yüzilliyin 70-80-ci illərindən başlanılmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində XIV- XV yüzilliklərdə Volqa bulqarları arasında aşağıdakı **irqi tiplər** müəyyənləşdirmişdi:

1. Dolixokran avropoid tipi

2. Braxikran avropoid tipi (pamir-fərqanə tipi)
3. Subbraxikran ensiz sifətli monqoloid tipi
4. Braxikran, enli sifətli, geniş burunlu monqoloid tipi
5. Cənubi Sibir tipi

Antropoloqlar bulqarları Ananyino mədəniyyətinin qurucuları hesab edir, paleoantropoloji materiallar əsasında bulqarların qədim türk xalqlarından olan **usunlarla** oxşar olmalarını və ağ (avropoid) irqinə mənsub olmalarını yazırlar. Şərqi Qazaxıstan usunlarının və bulqarların kəllələrinin hündürlüyü və enliliyi demək olar eynidir. Antropoloqların əksəriyyəti Volqa Bulqarıstanının varisi sayılan Qızıl Orda əhalisinin zahiri görünüşündə sarı (monqoloid) irqə məxsus morfoloji əlamətlərin az olmasını və onların ağ irqə mənsub olmalarını qeyd edirlər. Hələ monqol yürüşlərinə qədər də bölgədə mövcud olan sarı (monqoloid) irqinə aid morfoloji komponentlər monqolların gəlişi ilə bir az da artmışdı.

Bölgənin fin-uqor əhalisinin mənşəyinə və antropoloji tipinə gəldikdə isə V. P. Alekseyev belə hesab edir ki, Volqaboyunun fin - uqor dilli xalqları monqoloid və avropoid qruplarının müxtəlif dövrlərdə bir-birlərlə intensiv qarışması nəticəsində formalaşmışlar. O, Volqaboyunun bütün fin - uqor dilli xalqlarını **subural tipinə** aid edir. Kalmıqlar isə **sarı irqə** mənsubdurlar.

Şərqi Avropanın mezolit və neolit dövrü düşərgələrindən (Murzak Oba, Fatma Oba) tapılan paleoantropoloji

materiallar bu dövr insanların ensiz sifətli və dolixokran olmalarını söyləməyə imkan verir. Yuxarı və Orta Volqaboyunda mövcud olmuş Fatyanovo mədəniyyətinin qurucuları, "lopanoid" irqinə mənsub neolit dövrünə aid "quyu" mədəniyyətinin qurucularından özlərinin dolixokefallıqları ilə seçilmişlər. Çuvaş Respublikasının ərazisindəki Balanovo qəbristanlığından əldə edilən paleoantropoloji materiallar burada da qədimdən dolixokefal antropoloji tipə malik insanların yaşamalarını sübut edir. Antropoloqlar ensiz sifətli, dolixokefal kəllə quruluşlu insanların Volqaboyuna m.ə.v. III - II minilliklərdə Cənubi Qafqazdan gəldiklərini qeyd edirlər. Erkən dəmir dövründə də Şərqi Avropa əhalisinin əksəriyyətini **skiflər** təşkil edirdilər. Paleantropoloji materiallar skiflərin **dolixokefal (uzunbaşı)** və **ensiz sifətli** olduqlarını göstərir.

Qərbi Avropadakı mezolit dövrü düşərgələrində yaşamış insanlar dolixokefal, uzun və ensiz sifətli morfoloji quruluşa malik olmuşlar. Pritserberq gölü yaxınlığında tapılmış iki kəllədə Ural irqinə aid əlamətlər müəyyən edilmişdir. Mezolit dövründə Qərbi Avropanın cənub - qərbində qara (neqroid), şimalında isə Ural keçid irqinə mənsub insanlar yaşamışlar. Enli sifətli və braxikefal kəllə quruluşlu "zıncırov şəkilli qablar" mədəniyyətinin qurucuları istisna olunmaqla, Qərbi Avropanın neolit dövrü əhalisinin əksəriyyəti dolixokefal, ensiz sifətli və ensiz burunlu morfoloji quruluşa malik olmuşlar.

ASIYA

Asiya qitəsi coğrafi baxımdan Şimali (Sibir), Cənubi, Şərqi, Mərkəzi, Cənub - Şərqi və Cənub - Qərbi hissələrə ayrılır. Yer kürəsi əhalisinin əksəriyyəti də burada məskunlaşmışdır.

Şimali Asiya (Sibir)

XVI əsrin sonlarından etibarən Rusiya işğalına məruz qalan Sibirin etnik tərkibi gəlmə rusların hesabına xeyli dəyişmişdir. Sibirin yerli əhalisi əsasən **Altay - Ural dil ailəsinə** mənsub xalqlardır. **Altay dil ailəsi** Sibirdə türk (altaylılar, xakslar, tuvalılar, şorlar, tofalar və ya qaraqaşlar, tatarlar, yakutlar), monqol (buriatlar) və mancur - tunqus (evenklər, evenlər, nanaylar, neqidallar, ulçlar, oroklar, oroçlar, udeqeylər) qrupları, **Ural dil ailəsi** uqor (xantılar, mansilər), saamayed (nenlər, enlər, nqanasanlar, selkuplar) qrupları ilə təmsil olunmuşdur. Sibirin digər yerli xalqlarından olan çukçalar, koryaklar, itelmenlər, yukagirlər **paleoasiya dil** ailəsinə daxildirlər. **Ketlərin** və **nivxlərin** dilləri isə heç bir dil ailəsinə daxil deyildir. Sibirdə, habelə, əksəriyyəti Amerika qitəsində yaşayan **eskimoslar** və **aleutlar** da məskunlaşmışlar.

Antropoloji cəhətdən Sibirin yerli əhalisinin morfologiyasında **sarı irqə mənsub əlamətlər** üstünlük təşkil edir. Bu cür əlamətlər kompleksinin daha çox müşahidə olunduğu Mərkəzi və Şərqi Sibir xalqları Şimali Asiya irqinə, Şimal - şərq Sibirin lap ucqar hissələrində məskunlaşmış xalqlar isə **Arktika irqinə** aid olunurlar.

Yenisey çayından qərbdə yaşayan Sibir xalqlarında **sarı irqə mənsub əlamətlər** nisbətən daha az müşahidə olunur və onlar **Ural keçid irqinə** aid olunurlar. Bu irqi tip qədimdə ağ irqə sarı irqin qarışması nəticəsində formalaşmışdır. Şimali Asiya irqi Sibirdə **Baykal və Mərkəzi Asiya tipləri** ilə təmsil olunmuşdur.

Baykal tipinə aid olunan eventlər, şimal evenkləri, yukagirlər daha çox dolixokefal, neqidallar və Saxalin orokları isə braxikefal baş quruluşuna malikdirlər. Ulçlar, oroçlar və nanaylar bu tipə aid olunsalar da, ayn tipinə mənsub nivxlər kimi, dərilərinin rəngi qaraşın, üçüncü saç örtüyünün inkişafı isə güclüdür. Bütövlükdə Baykal ti-

pi üçün düz və yumşaq saçlar, mavi gözlülük, bəyaz dəri, üçüncü saç örtüyünün zəif inkişafı, epikantusun daha çox müşahidə olunması, zəif çıxıntılı burun, nazik dodaqlar, hündür, enli, çox yastı, ortoqnat sifət quruluşu, almacıq sümüklərinin güclü şəkildə çıxıntısı, kəllə qutusunun balacılığı xarakterikdir. Çukçalar, koryaklar və eskimoslar bütövlükdə Arktika irqinə aid olunsalar da onların maralçılıqla məşğul olan hissəsində Baykal irqinə xas əlamətlər müşahidə edilir.

Mərkəzi Asiya irqi tipinin nümayəndələri yakutlar, bur-yatlar, tuvalılar, Cənub altaylıları və Cənub evenkləridir. Mərkəzi Asiya tipi Baykal irqi tipindən saçlarının codluğu, göz və saçlarının daha tünd rəngliliyi, epikantusun nisbətən az müşahidə olunması, dodaqlarının qalınlığı, almacıq sümüklərinin az çıxıntılılığı ilə fərqlənir.

Aşağı Amur hövzəsində və Saxalində məskunlaşmış əhalidə, xüsusən də nivxlərdə **Şimali Asiya irqinə** aid morfoloji xüsusiyyətlər (epikantusun güclü inkişafı, enli, yastı və hündür sifət) üstünlük təşkil etsə də, saqqalın gur inkişafı, habelə, sifətin proqnat quruluşu onları ayrı irqi ilə yaxınlaşdırır.

Qərbi Sibir xalqları (mansilər, xantlar, selkuplar, Qərb nenləri, Sibir tatarları, şorlar, xakasların bir qismi, Şimal altaylıları) **Ural keçid irqinə** aid olunurlar. Bu xalqlarda yumşaqsaçlılıq, göz və dərinin açıq rəngli olması, saqqalın nisbətən gur inkişafı, epikantusa az rast gəlinməsi, al-

macıq sümüklərinin və burnun az çıxıntılı olması, dodaqların nazikliliyi, nisbətən ensiz sifət quruluşu müşahidə olunur.

İvdel bölgəsi mansiləri, Şimali Yamal nenləri və ketlər **"Yenisey tipi"**nə aid olunurlar. Bu tip əslində morfoloji əlamətlər kompleksinə görə daha çox Amerika hindularına bənzəyir. Yenisey tipinə aid olunan toplumlar pigmentasiyalarının tünd rəngliliyi, burunlarının dik quruluşu, saqqallarının zəif inkişafı, alınlarının məhliliyi və qaş üstü qövs sümüklərinin qabarıqlığı ilə Sibirin digər yerli xalqlarından fərqlənirlər.

Sibirin cənub - qərbində yaşayan **türk mənşəli toplumlar** (altaylıların etnoqrafik qrupu olan telengitlər və xakasların etnoqrafik qrupu olan qaçınlar) **Turan** (Cənubi Sibir) **irqinin** klassik nümayəndələri hesab olunurlar.

Sibir əhalisinin antropoloji quruluşunun formalaşmasında hələ neolit dövründən başlayaraq, qərbdən və cənub - qərbdən bölgəyə yerləşən ağ irq nümayəndələri ilə şərqdən və cənubdan gəlmə sarı irqə mənsub əhəlinin qarışması mühüm rol oynamışdır. Paleoantropoloji materiallar miladdan əvvəl III - II minilliklərə aid olunan Afanasyevo və Andronovo mədəniyyətlərinin qurucularının dolixokefal (baş göstəriciləri 74 - 76), nisbətən enli sifətli, kəskin çıxıntılı burun quruluşuna malik ağ irqə mənsub olduqlarını sübut etdiyi halda, eyni dövrdə Baykal gölü ətrafında məskunlaşmış əhalidə sarı irqə mənsub

əlamətlər üstünlük təşkil etmişdir. Antropoloqların əksəriyyəti indiki **Oğuz (Kaspi) tipinin** mənşəyini Afanasyevo və Andronovo mədəniyyətinin qurucuları ilə bağlayırlar. Bu cür morfoloji əlamətlər kompleksinə malik əhalinin eyni dövrdə Cənubi Qafqazda, ümumiyyətlə, Ön Asiyada üstünlük təşkil etməsi türklərin guya, erkən orta əsrlərdə Sibirədən qərbə doğru köçmələri haqqında uydurulan nəzəriyyələri alt-üst edir və bu cür "köçlərin" əslində, neolit dövründə qərbdən (Cənubi Qafqaz və Ön Asiyadan) şərqə (Sibirə) doğru olmasını sübut edir.

CƏNUBİ ASİYA

Cənubi Asiyaya Hindistan Respublikası, Pakistan İslam Respublikası, Banqladeş Respublikası (XX əsrin 70-ci illərinə qədər Şərqi Pakistan adlanırdı) və Nepal krallığı daxildir.

Bölgə əhalisi lingvistik baxımdan **Hind** (Urdu, İran, Dravid, Munda) və **Tibet-Birma dil ailələrinə** daxildirlər. Hələ erkən orta əsrlərdən başlayaraq, Hindistan yarımadasının şimal və qərb hissələri Türk dövlətlərinin (Ağ hunların, Qəznəvilərin, Dehli sultanlığının, Böyük Moğol imperiyasının) tərkibində olsalar da, indi bölgədə Türk dilində danışan etnos yoxdur.

Hind və Urdu dillərində danışan xalqlar (benqallar, biharlılar, orilər, assamlılar, maratxlar, racastanlılar, pəncablilər, sindxlər, pakistanlılar, bhillər, sinqallar və s.) Hindistan Respublikasının şimalında, Pakistan İslam Respublikasında, Banqladeş Respublikasında, **dravid dilli xalqlar** (tamillər, teluqlar, malayyalilər, kannaralar, todalar, qondlar, araonlar, braqilər və s.) Hindistan yarımadasının cənubunda, **munda dilli xalqlar** (santallar, xolar, korkular və s.) Mərkəzi Hindistanın şərq hissəsində, **Tibet-Birma dil ailəsinə mənsub xalqlar** (baltilər, nepallılar, manipurilər, naqalar, bodolar, qarolar və s.) isə Çin və Myanma (Birma) ilə sərhəd bölgələrində məskunlaşmışlar. Əfqanıstanla Pakistan İslam Respublikasının sərhəd bölgələrində irandilli bəluclar və puştunlar yaşayırlar. Hindiquş dağlarında lingvistik baxımdan təcrid olunmuş **burişk dilli xalq**

lar məskunlaşmışlar. Hindistan yarımadasının ən qədim əhalisi **munda və dravid dilli xalqlar** hesab olunurlar.

Hindistan yarımadasının əhalisinin antropoloji tərkibini araşdıranda, bölgənin şimal və qərb hissəsinin min ildən çox müxtəlif Türk dövlətlərinin tərkibində olmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Hazırda yarımadaının şimalında və qərbində yaşayan əhali dolixokefal baş quruluşlu, uca-boylu **Aralıq dənizi irqinə**, Mərkəzi və Şərqi Hindistan əhalisi **veddoid irqinə**, Cənubi Hindistanda məskunlaşmış əhali isə **dravid və ya Cənubi Hindistan irqinə** aid olunurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Hindistan əhalisinin lingvistik təsnifatı çox vaxt antropoloji təsnifatla üst-üstə düşmür. Belə ki, şimal və şimal-qərbdə yaşayan hind - urdu xalqları Aralıq Dənizi irqinə aid olunsalar da, Mərkəzi və Cənubi Hindistanda məskunlaşan hind-urdu xalqları (biharlılar və sinqallar) dravid irqinə aid olunurlar. Biharlıların bir qisminə hətta veddoid irqinə mənsub əlamətlər müşahidə olunur.

Hindistan yarımadasının cənubundakı dravid dilli xalqlar (tamillər və teluqular) dravid irqinə aid olunduqları halda, digər dravid dilli xalqlar (oroaonlar və qondlar) veddoid irqinə mənsubdurlar. Bəzi dravid dilli xalqlar (todalar və braqilər) isə Aralıq dənizi irqinə aiddirlər.

Munda dilli xalqların əksəriyyəti veddoid irqinə mənsubdurlar.

Paleoantropoloji materiallar da Şimali və Cənubi Hindistan əhalisi arasındakı antropoloji fərqliliyin lap qədim zamanlardan mövcud olduğunu sübut edir.

ŞƏRQİ ASİYA

Şərqi Asiyada Çin Xalq Respublikası, Tayvan, Monqolistan, Cənubi Koreya Respublikası, Koreya Xalq Demokratik Respublikası və Yaponiya dövlətləri yerləşir.

Sayı 1 milyarddan çox olan Çin Xalq Respublikası əhalisinin əksəriyyətini çinlilər təşkil edir. **Çin-Tibet dil ailəsinə** daxil olan çin dili tai dilləri ilə birlikdə bu dil ailəsinin **Çin-Tai budağını** təşkil edirlər. Çinlilərdən başqa ölkə ərazisində Çin-Tibet dil ailəsinin digər qollarına mənsub (myao - yao, tibet - birma və tai), habelə, Altay dil ailəsinə daxil olan xalqlar yaşayırlar.

Myao-yao qoluna mənsub xalqlar Quyçjou, Quandunun şimal-qərb, Xunaninin cənub-qərb, Quansinin şimal-qərb bölgələrində yaşayırlar. **Tibet-birma qrupuna** aid edilən i, ili, itszu, nasi, boy, tuszye, lisu və digər xalqlar Yunnan, Sıçuan əyalətlərində, habelə, Quansinin şimal-qərbində məskunlaşmışlar. Bəzi dilçilər isə myao-yao dilini avstrasiya dil ailəsinə aid edirlər.

Tai dilli xalqlar (çjuanlar və s.) Quyçjou, Quansi, Yunnan, Quandun əyalətlərində və Xaynan adasında yaşayırlar.

Altay dil ailəsinə mənsub xalqlar (uyğurlar, qazaxlar, qırğızlar, monqollar, mancurlar və s.) Çin Xalq Respublikasının şimalında, şimal - şərqində və şimal - qərbində məskunlaşmışlar. **Altay dil ailəsinin Türk qoluna** mənsub xalqlar tarixi Şərqi Türküstan ərazisində yaşayırlar. Monqolların (barqa, baoan, dunsyun və s.) bir hissəsi də Şər-

qi Türküstanda, habelə, İç Monqolustan əyalətində yaşayırlar. Sisikara və Cunqar çayları hövzəsində yaşayan mancurlar istisna olunmaqla, qalan mancurlar çinlilər tərəfindən assimilyasiya olunmuşlar.

Antropoloji baxımdan çinlilər **Uzaq Şərq irqinə** aid olurlar. Cənubda yaşayan çinlilər "şimalılardan" dərilərinin rənglərinin dana tünd olmaları, üçüncü saç örtüyünün daha gür inkişafı, burunlarının enliliyi, dodaqlarının qalınlığı, sifətlərinin proqnat quruluşu və alçaq boylu olmaları ilə fərqlənilir. Daha çox **Cənubi Asiya irqinə** xas olan əlamətlərin Cənubi Çin əhalisində üstünlük təşkil etməsi onların soykökündə Cənubi Asiya əhalisinin iştirak etməsilə bağlıdır. Tarixi mənbələr də Yantszi çayı hövzəsində daha qədimdən çinlilərin deyil, tai dilli xalqların məskunlaşdıklarını qeyd edirlər. İndiki çinlilərin əcdadları isə Xuanxe çayı hövzəsindən sonralar müxtəlif istiqamətlərdə yayılmışdılar.

Tibet-birma dil qrupuna aid olan xalqlar çinlilərdən ensiz sifətləri və dolixokefal baş quruluşuna görə fərqlənilir. Bu qrupa daxil olan itszularda hətta ağ irqə mənsub əlamətlər (kəskin çıxıntılı burun, iri gözlər, bəyaz dəri) müşahidə olunur. Eyni morfoloji əlamətlər İslam dinini qəbul etmiş çinlilərdə - dunqanlarda da qeydə alınmışdır. Çin Xalq Respublikasının Türk əhalisi də ağ (avropoid) irqə mənsubdurlar. Antropoloji quruluşlarına görə, onlar Məvərrənnəhr türklərindən fərqlənmirlər. Son linqvistik

təsnifatlarda **Altay dil ailəsinə** daxil olan koreyalılar və yaponlar antropoloji cəhətdən sarı irqin Uzaq Şərq tipinə aid olunsalar da, bəzi əlamətlərinə görə (üçüncü saç örtüyünün inkişafına, burunlarının enliliyinə, dodaqlarının qalınlığına, dərilərinin rənginin bəyazlığına və s.) bu irqin klassik nümayəndələrindən fərqlənilirlər. Məsələn, yaponlar özəri **iki irqi tipə** bölünürlər:

1 - **"işikava"**. Bu irqi tipə aid olunan yaponların boyları qısa, baş quruluşları mezokefal, almacıq sümükləri zəif çıxıntılı, sifətləri isə kiçikdir.

2 - **"okoyama"**. Bu irqi tipə mənsub olan yaponlar birincilərdən boylarının ucalığı, baş quruluşlarının braxikefallığı, almacıq sümüklərinin kəskin çıxıntılı olması və uzun sifətləri ilə fərqlənilirlər.

Koreyalılar müxtəlif təsnifatlarda **daur** və ya **mancur tiplərinə** də aid edirlər. Əsas **antropoloji xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçlarının rəngi qara, forması düz və coddur;
- dərilərinin rəngi sarımtıldır;
- gözlərinin rəngi qarıdır. Göz qapaqlarında güclü qırıqlar və epikantus müşahidə olunur;
- baş göstəriciləri 82 - 84, burun göstəriciləri 73,4-dir;
- üçüncü saç örtüyü zəif inkişaf etmişdir;
- boylarının orta hündürlüyü 163 sm-ə bərabərdir.

Bölgənin ayn əhalisi həm koreyalılardan, həm də yaponlardan kəskin şəkildə seçilir. Qara irqdən sarı irqə

keçid sayılan ayn irqi tipi bəzi əlamətlərinə görə (cod saçlar, epikantus, yastı sifət quruluşu), sarı, bəzi əlamətlərə görə (dalğavari saçlar, dərilərinin qaraşın rəngli olması, enli burun, qalın dodaqlar), qara irqin Avstraliya tipinə bənzəyirlər. Ucaboyluluq, bədəndə, xüsusilə də sifətdə üçüncü saç örtüyünün gur inkişafı ayn tipini ağ (avropoid) irqə yaxınlaşdırır. Bəzi antropoloqlar aynları sarı (monqoloid) irqin nümayəndələri tərəfindən Sibirin ağ irqə mənsub ən qədim əhalisinin Yaponiyaya sıxışdırılmış varisləri hesab edirlər.

MƏRKƏZİ ASİYA

Keçmiş SSRİ dövründə Orta Asiya adlandırılan Mərkəzi Asiyada hazırda Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan və Tacikistan dövlətləri vardır. XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər Türküstan adlandırılan bölgə SSRİ-də aparılan "milli dövlət quruculuğu" nəticəsində milli tərkibləri nəzərə alınmadan 5 yerə parçalandı.

Türküstan xalqlarında şərqdən qərbə doğru getdikcə, **sarı (monqoloid) irqə mənsub əlamətlərin azalması** müşahidə olunur. Bölgənin şərq hissəsində məskunlaşmış **qazaxlar** və **qırğızlar** sarı irqə ağ irq arasında keçid olan **Turan** (Cənubi Sibir) tipinə aid olunurlar. Sarı irqə mənsub toplumlardan fərqli olaraq, qazaxlarda üçüncü saç örtüyü daha çox inkişaf etmiş, epikantus az müşahidə olunur və burunları kəskin çıxıntılıdır. Geniş ərazilərdə məskunlaşmalarına baxmayaraq, qazaxlar arasında antropoloji fərqlilik qeydə alınmamışdır. Onların saçları düz, 50% - ində gözlərinin rəngi qarışıq və mavidir. Sifətləri hündür və enlidir.

Qazaxlarla müqayisədə qırğızlarda sarı irqə mənsub əlamətlər (epikantus, alçaq boyluluq və s.) daha çox müşahidə olunur. Eyni zamanda Fərqanə vadisində yaşayan qırğızlar Tyan - Şan dağlarında yaşayan soydaşlarından ağ irqə mənsub əlamətləri ilə (ensiz və kiçik ölçülü sifət quruluşu, saqqalın gur inkişafı və s.) seçilirlər.

Özbəklər sarı irqə xas əlamətlərin (epikantus, üçüncü saç örtüyünün zəif inkişafı və s.) daha çox müşahidə

olunduğu qıpçaq, manqıt, kurama kimi, etnoqrafik qruplar istisna olunmaqla, **ağ irqin "Pamir - Fərqanə" tipinə** aiddirlər. Morfoloji quruluşuna görə, bu tip Aralıq dənizi irqinin Azərbaycan türklərinin və türkmənlərin mənsub olduqları **Oğuz (Kaspi) tipinə** çox yaxındır.

Türkmənləri Pamir - Fərqanə tipindən fərqləndirən əlamət onların nisbətən daha dolixokefal baş quruluşuna malik olmalarıdır. Türkmənlərin etnoqrafik qrupları arasında çodarlılar sarı irqə mənsub ədəmləri ilə (epikantus, üçüncü saç örtüyünün zəif inkişafı, enli sifət quruluşu və s.) digər türkmənlərdən fərqlənirlər.

Bölgənin yeganə irandilli etnosu olan **taciklər** antropoloji cəhətdən yekcins deyillər. **"Dağ tacikləri"** adı altında birləşdirilən etnoslar (şuqanlar, ruşanlar, bartanqlar, vahanlar, işkaşımlar, yazqulamlılar, yaqnoblər) **Pamir - Fərqanə tipinə** aid olunsalar da, **"düzenlik tacikləri"**nin morfoloji quruluşlarında **sarı irqə** mənsub əlamətlər üstünlük təşkil edir.

CƏNUB - ŞƏRQİ ASİYA

Cənub-Şərqi Asiyaya Hind-Çin yarımadasında yerləşən Vyetnam, Laos, Kampuçiya, Tailand, həmçinin, İndoneziya, Malayziya, Filippin və s. ölkələr daxildir. İndoneziyaya Böyük Zond adaları (Sumatra, Yava, Kalimantan və ya Borneo, Sulavesi və ya Selebes), Kiçik Zond adaları (Bali, Flores, Timor), habelə, Molukk adaları və digər xırda adalar daxildir. Əhalisinin sayı 160 milyona yaxındır. Avstroneziya dil ailəsinə daxil olan İndoneziya əhalisinin üçdə ikisi Yava adasında məskunlaşmışdır. Sayları 62 milyondan çox olan yavalılarla yanaşı, adanın qərbində sundlar, şərqində maddurlar, dağlıq bölgələrində isə azsaylı baduyar yaşayırlar. Sumatra və ona qonşu adalarda yaşayan malaylıların dili İndoneziyanın dövlət dili statusunu qazanmışdır. Sayları 45 milyona yaxın olan Filippin adaları sakinlərinin dilləri də **malay dil ailəsinə** daxildir. Andaman adalarının yerli əhalisi Avropa müstəmləkəçiləri tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir.

Hind-Çin yarımadası xalqları **dörd dil ailəsinə** aid olurlar:

1. **Avstroasiya dil ailəsi** (mon- kxmer, vyetnam, myao - yao)

2. Tay dil ailəsi

3. Avstroneziya dil ailəsi

4. Çin - Tibet dil ailəsi

I minilliyin əvvəllərindən yarımadada böyük əraziləri əhatə etmiş dövlətlər quran mon - kxmer xalqları bölgənin ən qədim əhalisi hesab olunurlar. Hazırda mon - kxmer xalqlarına Kampuçiyada, Vyetnam və Laosun cənubundakı kxmerlər, Myanma (Birma) və Tailandın şimalındakı valar, palaunqlar, habelə, dağlıq bölgələrdə məskunlaşmış "dağ kxmerləri" və monlar aid olunurlar.

Hind-Çin yarımadasının ən çoxsaylı xalqı olan vyetnamlıların soyköklərində yerli mon-kxmer və malay xalqları ilə yanaşı, Cənub-Şərqi Çindən gəlmə tayfalar da iştirak etmişlər. Öz mənşələrinə görə, daha çox Cənubi Çinlə bağlı olan **tai xalqlarına** Tailandın əsas əhalisi olan siamlılar, Laos əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən laolar, Şərqi Myanmada və Tailandın qərbində yaşayan karenlər, Şimal-Şərqi

Myanmada məskunlaşan şanlar aid olunurlar.

Bölgəyə gəlmə avropalılar, çinlilər, hindlilər və ərəblər istisna olunmaqta, Cənub - Şərqi Asiyanın yerli əhalisi **sarı** (monqoloid) **irqin** Cənubi Asiya, **qara** (neqroid) **irqin** Melaneziya və Veddoid tiplərinə aiddirlər.

Cənubi Asiya tipinə İndoneziyada məskunlaşmış malaylar, yavalılar, sundlar, habelə, daha kiçik sifət quruluşlu və epikantusun daha az müşahidə olunduğu ifuqaolar, toqallar, dayakilər, Niasa adası sakinləri, Hind - Çin yarımadasında isə vyetnamlılar, siamlılar, myanmalılar aid olunurlar. **Mon qrupu xalqlarının** bəzilərinə (sedanqlar, baanarlar) və palaunqlarda Çin - Tibet dil ailəsinə mənsub xalqlara nisbətən epikantusa daha az rast gəlinir.

Bölgənin qara (neqroid) irqə mənsub əhalisi **veddoid** və **melaneziya** tiplərinə aiddirlər. Bu tiplərin hansının daha qədim olması hələ də mübahisəlidir. Antropoloqların bəziləri hətta melaneziya tipinin formalaşmasını Şərqi Afrika-dan zənci əhalinin miqrasiyası ilə izah edirlər. İndoneziyanın Sulavesi adasındakı toallar, laynanqlar, Şərqi Sumatradakı oranqbatinlər, Kalimantan adasındakı malanqlar, kayanlar, uluayarlar, Hind - Çindəki senoələr qara irqin veddoid tipinə aid olunurlar. Veddoid irqi tipinə mənsub əlamətlər (dalğavari saçlar, qalın dodaqlar, enli burun, dərilərinin tünd rəngli olması) mon - kxmer xalqlarında, xüsusilə də kampuçiyalılarda daha çox müşahidə olunur.

Bölgənin **qara** (neqroid) **irqin melaneziya tipinə** aid olunan əhalisi bu tipin klassik nümayəndələrindən bəylərinin qısalığı ilə seçilir. İndoneziya adalarında bu irqi tipə **andamanlılar** və **aetalar** aid olunurlar.

İndoneziyadan aşkar edilən paleoantropoloji materiallar bölgənin qədim əhalisinin daha çox indiki Avstrali-

ya aborigenlərinə bənzədiklərini, bu isə öz növbəsində Avstraliya aborigenlərinin əcdadlarının Asiyadan köçüb getdiklərini bir daha təsdiq edir.

Hind-Çində ən qədim insan qalıqları Laosda (Tamponq bölgəsi) aşkar edilən mezolit düşərgəsindən tapılmışdır. Tamponq kəlləsində həm **sarı** (monqoloid) irqə (enli və yastı sifət, yastı burun, almacıq sümüklərin çıxıntılarının böyüklüyü, köpək dişində çuxurun olmaması), həm də **qara** (neqroid) irqə mənsub əlamətlər (enli burun) vardır. Neolit dövrünə aid Danqtyuok və Lanqyiom kəllələri də antropoloji cəhətdən **qara** (neqroid) irqə aid olunurlar. Şimali Vyetnamdakı Febinjia və Laosdakı Tamxanqa düşərgələrindən tapılan kəllələrdə də **həm sarı, həm də qara** irqə məxsus əlamətlər qeydə alınmışdır.

CƏNUB-QƏRBİ (ÖN) ASİYA

Ön Asiyaya əsasən Asiya qitəsinin cənub - qərb hissəsi daxildir. Müasir coğrafi təsnifatlarda Qafqaz da buraya daxil edilir. Linqvistik baxımdan bölgə əhalisi **beş dil qrupuna** mənsubdurlar :

1. **Altay dil ailəsinin Türk qrupu** (Qafqazda, İranda, İraqda, Suriyanın şimalında, Türkiyənin şərq bölgələrində və Əfqanıstanın Qəndəhar əyalətində yaşayan Azərbaycan türkləri, Anadolu türkləri, Əfqanıstanın şimalında yaşayan türkmənlər və özbəklər);

2. **Hind - Avropa dil ailəsinin İran qrupu** (farslar, taciklər, puştunlar, bəluclar, lurlar, talışlar, tatlar, kürdlər, bəxtiyarilər, osetinlər, xəzəreylər və s.). Keçən əsrin əvvəllərinə qədər bu qrupa bölgənin müxtəlif hissələrinə yayılmış ermənilərin (hayların) dilləri də daxil edilirdi;

3. **Qafqaz dil ailəsi** (kartalınlar, kaxetinlər, meqrellər, svanlar, mtiullar, xevsurlar, pşavlar, raçinlər, lazlar və s.; Samur, Axtı və Kürə ləzgiləri, maarulallar, andi və sez xalqları, rutullar, saxurlar, laklar, darginlər, və s. ; vaynaxlar; abxazlar, adıgeylər, çərkəzlər, kabardinlər və s.);

4. **Semit dil qrupu** (ərəblər, yəhudilər və aysorular);

5. **Dravid dil ailəsi** (Bəlucistanın şərq hissəsindəki dağlıq bölgələrdə məskunlaşmış braquilər).

Qafqaz istisna olunmaqla, Ön Asiya xalqları antropoloji cəhətdən zəif öyrənilmişdir. Bölgənin Türk əhalisi özlərinin dolixokefallıqları ilə fərqlənirlər. İrandilli xalqlar əsa-

sən braxikefaldırlar. Bu dil qrupuna aid olunan Bəlucistan məkaniləri dərilərinin rənginə görə, qara, Əfqanıstanda məskunlaşmış xəzərlər isə sarı irqə mənsubdurlar. Ərəblər (dolxokefal yəmənilər istisna olunmaqla), yəhudilər və aysorular da braxikefaldırlar.

Antropoloji cəhətdən daha yaxşı tədqiq olunmuş **Qafqaz xalqları dörd irqi tipə** aid olunurlar :

1. Xəzər dənizi (Kaspi) tipi
2. Assiroid tipi
3. Kavkasion tipi
4. Qara dəniz (Pont) tipi

XƏZƏR (KASPI) ANTROPOLOJİ TİPİ

Əsasən Azərbaycan türklərinin aid edildikləri Kaspi antropoloji tipinin ağ irq daxilində yeri ilə bağlı həm Qərb, həm də rus-sovet antropoloqları arasında müəyyən fikir ayrılığı vardır.

XX yüzilliyin ən görkəmli antropoloqlarından olan Fişer 1923-ci ildə **Azərbaycan türklərini və türkmənləri oriental (şərq) irqə** daxil etmişdir. Sovet antropoloqları arasında isə bu məsələ ilə bağlı **4 nəzəriyyə** mövcud idi:

1. Yarxo, Roqinski, Levin və Abduşelişvili Kaspi tipini Şimali Hindistan və Orta Asiya xalqlarının mənsub olduqları antropoloji tiplərlə yaxınlaşdırmağa səy göstərmişlər.

2. 1948-ci ildə Q.F.Debets Kaspi tipini Ön Asiya kiçik irqinə daxil etmişdir. Debetsə görə, **"azərbaycanlıların və türkmənlərin fiziki tipləri onları Qazaxıstan və Altayın qədim əhalisindən daha sox Ön Asiya və Aralıq dənizi sahillərinin əhalisi ilə qohumlaşdırır"**. Onun fikrini müdafiə edən Oşanın Kaspi tipini Ön Asiya kiçik irqinin uzunbaş modifikasiyası kimi təqdim etmişdir.

3. Çeboksarovun irqi təsnifatında isə Kaspi tipi Aralıq dənizi - Balkan irqinə daxil edilmişdir.

4. Bu məsələ ilə bağlı daha ziddiyyətli mövqe V.V.Bunaka məxsusdur. 1951-ci ildə görünür, daha çox baş göstəricilərini nəzərə alan alim, Kaspi tipini Pont tipi ilə birlikdə Aralıq dənizi kiçik irqinə aid etmişdi. Sonrakı araşdırmalarında isə Bunak Kaspi tipini L.V. Oşanın tərəfindən

Mavərənnəhr, Yaxo tərəfindən isə **Pamir - Fərqanə** tipi adlandırılan antropoloji tiplərlə yaxınlaşdırmışdır .

Bu müəlliflərin işlətdikləri terminlərin özlərində də müəyyən ziddiyyət vardır. Belə ki, ayrı-ayrı təsnifatlarda işlənən "şərq", "şərqi Aralıq dənizi", "Xorasan" və "Kaspi" terminləri sovet antropologiya elmində çox vaxt sinonim kimi səslənirdi. V.V. Bunak və eləcə də digər antropoloqlar tərəfindən təklif edilmiş bu terminlər etnik deyil, daha çox coğrafi təsnifata əsaslanır. Eyni zamanda bu terminlər adı gedən antropoloji tipin müəyyən məkan daxilində yayılmasında göstərici rolunu oynayır. İstənilən halda bu terminlərin mühüm ümumiləşdirici cəhəti, adından asılı olmayaraq, həmin qrupun Xəzər dənizinin həm şərq, həm də qərb sahillərində yaşayan , eyni kökdən - **Oğuzlardan törəyən Azərbaycan türklərini və türkmənləri** özündə birləşdirməsidir.

Bir hissəsi indiki İran İslam Respublikasının, bir hissəsi Əfqanıstanın, az hissəsi isə Türkmənistan Respublikasının tərkibində olan tarixi - coğrafi Xorasan vilayətinin özü də bu xalqların ümumi əcdadı olan oğuzların Böyük Səlcuq imperatorluğunun özülünü qoyduqları bölgədir. Bunları nəzərə alaraq, eyni antropoloji irqi əlamətlər kompleksinə və etnik mənşəyə sahib olan xalqların mənsub olduqları irqi tipi **Oğuz tipi** adlandırmaq daha düzgündür. Orta əsr ərəb tarixçiləri öz müasirləri olan oğuzların Xilafətdə yaşayan digər xalqlardan öz uzunbaşlılıqları (dolixokranlılıqları) ilə seçildiklərini xüsusi olaraq, vurğulayırlar. X yüzillikdə də oğuzlar Mavərənnəhr və Farsistanın braxikefal əhalisindən başlarının uzunluğuna görə seçildilər.

ASSIROİD ANTROPOLOJİ TİPİ

Müxtəlif antropoloji təsnifatlarda bu tip fərqli adlarla (assiroid, armenoid, pont-zaqros və s.) qeyd olunur. Qafqazda bu antropoloji tipə **kolx, iber variantları** ilə yanaşı, Rusiya işğalından sonra bölgəyə köçürülmüş **aysorular** və **ermənilər** aid olunurlar.

Q.Debets **Qafqaza yerləşdirilmiş ermənilərin** antropoloji cəhətdən müxtəlif olmalarını onların müxtəlif ölkələrdən köçürülmələri ilə əlaqələndirir. Ön Asiya tipinin **xarakterik xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- saçlarının rəngi qarıdır;
- boyları qısadır;
- sifətləri ensiz və kiçikdir;
- burunları qismən iri, ensiz və əyridir;
- dodaqları orta qalınlıqdadır.

KAVKASİON ANTROPOLOJİ TİPİ

Gürcü antropoloqlarının bu irqi tipi Qafqazın ən qədim antropoloji tipi "elan etmələrinə" baxmayaraq, paleoantropoloji tapıntıların heç birində bu fikir öz təsdiqini tapmır.

Q.Debets **kavkasion irqinin** mənşəyini Şərqi Avropa düzənliyinin və ondan şimaldakı bölgələrin sarışın, enli sifət və digər göstəricilərə malik olmuş qədim əhalisi ilə bağlayır. Kavkasion irqinin **əsas əlamətləri** aşağıdakılardır:

- baş göstəriciləri 84,1-dir;
- boylarının uzunluğu 168,5 sm-dir;
- almacıq sümüklər arasındakı məsafə 143,5 mm-dir;
- alt çənə sümüyünün diametri 109,9-dur;
- sifətin fizionomik hündürlüyü 182,7 mm, morfoloji hündürlüyü 126,2 millimetrdir.

QARA DƏNİZ (PONT) ANTROPOLOJİ TİPİ

Şərqi Avropa xalqlarının antropoloji təsnifatına həsr olunmuş əsərində V.Ş.Levinə əsaslanan V.V.Bunak Şimali Qafqaz əhalisi tərkibində ayırdığı antropoloji tipə **Pont** adını vermişdir. Bolqarıstan antropoloqu K.Dronçilov oxşar əlamətlər kompleksinin bolqarlara da xas olduğunu qeyd etmişdir.

Pont tipi Aralıq dənizi irqinə aid edilir. Aralıq dənizi ir-qinə daxil edilən başqa qollardan Pont tipi daha açıq rəngli pigmentasiyası ilə seçilir. V.V. Bunak soyköklərində qədim bulqar tayfalarının iştirak etdikləri Volqa türklərini (tatarlar, çuvaşlar və s.) Pont tipinin şimal qoluna aid edir. T.İ. Alekseeva tərəfindən tərtib edilmiş antropoloji xəritə-lər toplusundan aydın olur ki, Şimali Pont tipinin yayılma bölgəsi ilə, erkən orta əsrlərdən XIII yüzilliyə qədər mövcud olmuş Volqa Bulqarıstanı dövlətinin ərazisi üst - üstə düşmüş və indiki Orta Volqa (İdil) boyu - Kama höv-zəsini əhatə edir. Həm Dunay, həm də Volqa bulqarları-nın mənsub olduqları irqin elə **"bulqar" tipi** adlandırılma-sı daha düzgündür.

V.V.Bunak Şimali Qafqaz xalqlarının mənsub olduqları antropoloji tiplərin, o cümlədən, Pont (bulqar) tipinin mənşəyi ilə bağlı yazırdı: **"Çox güman ki, hələ neolit döv-ründə Ön Asiyadan Qara dəniz sahillərinə oradan da Şimali Qafqaza daxil olmuş qədim tayfalar Pont tipinə mənsub idilər"**.

Hazırda Qafqazdan kənarda yaşayan və Pont (bul-qar) tipinə mənsub olan Ukrayna, Rumıniya, Bolqarıstan, Volqaboyu əhalisinin antropologiyası haqqında xeyli materiallar toplanmışdır. Pont tipinə mənsub əhalinin an-tropoloji görünüşü - həm kəllə göstəricisi, həm almacıq sümüklər arasında məsafə və s. əlamətlərə görə, Qaf-qazda mövcud olan qədim tarixə malik olmayan irqi tip-lərdən - kavkasion, assiroidlərdən (armenoid) daha çox **Oğuz tipinə** uyğun gəlir. Bu antropoloji tiplərin iki qohum türk xalqlarına - Volqa bulqarları və Oğuzlara məxsuslu-ğu, bir çox alimlərin bu xalqlar arasındakı qohumluğunu təkcə bu xalqların əcdadlarının türkləşdirilməsi nəticə-sində türk dillərində danışmaları ilə deyil, həm də genetik

baxımdan bir kökdən törədiklərini söyləməyə imkan verir. Paleoantropoloji tapıntılarla yanaşı, yazılı qaynaqlar da qədim türkləri monqoloid "elan" edən alimlərin yanıldığını da sübut edir. Dmanisi və Azıx adamları istisna olunmaqla, Qafqazdan paleolit dövrünə aid tədqiqat üçün yararlı paleoantropoloji qalıq aşkar edilməmişdir. Qafqazdan Homo sapiensə aid ilk insan qalıqları Qobustandan aşkar edilmişdir. "Firuz" düşərgəsindən 11 adamın dəfn olunduğu dayaz çuxurdan tapılan sümüklər çox pis saxlanmışdır. Tapılmış kəllələrdən 7-si kişi, 3-ü qadın, 1-i isə uşaq kəlləsidir. Bu kəllələrdən yalnız ikisi ölçülmə üçün yararlı olmuşdur. Şərti olaraq, N 3 adlanan 1-ci kəllə öz quruluşuna görə, dolixokrandır. N 5 adı ilə tanınan 2-ci kəllə qutusu isə birincidən qismən fərqlidir. Tapıntının ilk tədqiqatçısı R.Qasımova Qafqazdan orta daş dövrünə aid başqa insan qalıqları aşkar edilmədiyindən, Qobustan tapıntılarını yalnız Mazandaran mədəniyyətinə aid edilən Xotu mağarasından tapılmış qadın kəllə qutusu ilə müqayisə etmiş və bu kəllənin dolixokran olduğunu bildirmişdir. Qobustan və Xotu kəllələrinin tədqiqi, habelə, müqayisəsi orta daş dövründə həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycan əhalisinin dolixokran olduğunu söyləməyə imkan verir.

Qafqazın yeni daş dövrü (neolit) əhalisinin fiziki quruluşu Qobustandakı "Kənzə" mağarasından, indiki Ermənistan ərazisindən və Gürcüstandan tapılan 4 kəllə

qutularının tədqiqi nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir. Bu kəllələrdən 3-ü dolixokran, İmeretiyanın (Qərbi Gürcüstan) dağətəyi hissəsindən tapılan kəllə isə mezokrandır.

Qafqazın mis - daş (eneolit) dövrü əhalisinin morfoloji quruluşunun müəyyənləşdirilməsində Kültəpə (Azərbaycan), Samtavro (Gürcüstan), Şenqavit və Cararat (indiki Ermənistan), Çimkənd (indiki Dağıstan) kəllələri mühüm rol oynayır. Kültəpədən tapılan kəlləni özünün uzunbaşlılığı (dolixokran) və ensizsifətliliyi ilə Oğuz (Kaspi) tipinin qədim forması hesab etmək olar. Oxşar quruluşlu paleoantropoloji tapıntılara Tell - Ubeyd (İraq) və Sialk (Cənubi Azərbaycan) mədəniyyətlərində rast gəlinmişdir. Bu cür morfoloji quruluşa malik insan qalıqlarına indiki Ermənistan Respublikası ərazisində Şenqavit və Göyçə gölünün cənub-qərbindəki Cararat düşərgələrində rast gəlinmişdir. Şenqavitdən tapılmış 5 kəllə qutusunda 4-ü kişi, 1-i isə qadın kəlləsidir. Şenqavit kəllələrinin baş göstəricisi 72,5, Cararat kəllələrinin baş göstəricisi 78,5-dir. Bu dövrə aid edilən Samtavro kəllələrini tədqiq etmiş M.Q.Abdüşelişvili onlardan 2 - sinin morfoloji cəhətdən ensiz sifətli, uzunbaşlı (dolixokran), 1-nin isə enlisifətli, girdəbaşlı (mezokran) olması qənaətinə gəlir.

Tunc dövrünə aid edilən paleoantropoloji materiallar seriyası (Azərbaycan Respublikasının Xaçbulaq adlı yaşayış məskənindən, Gürcüstan Respublikasının Qori rayonunun Tkviavi kəndi yaxınlığından, Göyçə gölünün cə-

nub-qərbindəki Lçaşəndən, Nalçik kurqanından, Manıç çayı hövzəsindən tapılan kəllələr) erkən tunc dövründən başlayaraq daha qədim olan Kaspi tipinin transformasiyası nəticəsində Ön Asiya tipinin formalaşması prosesinin başlanmasından xəbər verir. Lçaşəndən 3 km aralı, miladdan əvvəl II minilliyin ortalarına aid edilən kəllələr sifətlərinin enliliyinə görə, Lçaşen kəllələrini geridə qoy-salar da, baş göstəricisinə görə, dolixokrandirlər (uzunbaşlıdirlər). Enlisifətlik amilinə həddən artıq önəm verən V.P.Alekseev onları ermənilərin "əcdadı" saymaq istəse də, sonradan bu əlaməti, yeni enlisifətliyi Qafqazdaxili köçlərlə əlaqələndirməyə məcbur olur. Öz elmi fəaliyyətində ermənilərin qədimləşdirilməsinə xüsusi yer ayıran V.P.Alekseev hələ əhalisinə aid qədim sümük qalıqlarının tapılmadığı, Qafqazın xeyli hissəsini və Cənubi Azərbaycan ərazisini əhatə etmiş, erkən tunc dövrünə aid edilən Kür-Araz mədəniyyətinin qurucularını, dövrü dəqiq müəyyənləşdirilməmiş Berkaber kəllələr seriyasına əsaslanaraq, ermənilərin əcdadı hesab edir. Lakin Berkaberin dolixokran qədim əhalisinin morfoloji quruluşu ilə indiki ermənilərin antropoloji quruluşu arasında heç bir bağlılıq yoxdur. Digər tərəfdən V.P.Alekseev Gürcüstanın cənubundan tapılan kəllələri öz ölçülərinə görə, daha çox Kaspi (Oğuz) tipinə uyğun gələn uzunbaşlı, ensiz üzlü kəllələri Kür-Araz mədəniyyəti əhalisinin antropoloji tipinin məhəlli variantı hesab edir.

Erkən dəmir dövrünə aid paleoantropoloji materiallar Mingəçevirdən (Azərbaycan Respublikası), Samakaberd və Noradüzdən (indiki Ermənistan Respublikası ərazisi) aşkar edilmişdir. Mingəçevir qəbirlərində ölümlər qatlanmış (miladdan əvvəl X- VIII əsrlər) və uzadılmış (miladdan əvvəl VII-V əsrlər) şəkildə iki cür dəfn olunmuşlar. Kəllələr uzunbaşlı və naziksifətliyə malikdir. Samakaberd və Noradüz kəllələri öz uzunbaşlılıqları, orta hündürlüklü ölçüləri ilə Kaspi tipinə uyğun gəlirlər. R.M.Qasımova bu seriyayı Cənubi Azərbaycandakı Sialkdan (miladdan əvvəl IV minillik) Mingəçevirdəki (miladdan əvvəl VII-V əsrlər) kəllələr arasında keçid forması, V.P.Alekseev isə Lçaşen və "Sevan" (Göyçə) kəllələrinin varisləri olduğunu qeyd etmişlər. İndiki Ermənistan ərazisindən tapılan erkən dəmir dövrlərinə aid kəllələr, habelə Kuban ərazisindən aşkar edilən paleoantropoloji materiallar da öz göstəricilərinə görə, Kaspi (Oğuz) tipinin oxşarlıqları hesab edilə bilər.

Beləliklə, son tunc və erkən dəmir dövründə Azərbaycan və indiki Ermənistan, habelə, indiki Şərqi Gürcüstan ərazisindən əldə edilən paleoantropoloji tapıntılar əsasında Cənubi Qafqazda Kaspi (Oğuz) tipinə mənsub əhalinin üstünlük təşkil etdiyini, transformasiya nəticəsində bu tipdən Kavkasion və Ön Asiya tiplərinin ayrıldığını müşahidə etmək mümkündür. Cənubi Qafqazın miladdan əvvəl II minilliyin sonu - I minilliyə aid edilən kurqan qəbirlərində də maraqlı qanunauyğunluq müşa-

hida olunur. Belə ki, üzərində kurqan ucaldılan, yəni əsas mərhum, baş quruluşuna görə, uzunbaş (dolixokran), onunla birlikdə basdırılan qul-qaravaş isə braxikrandır. XIX yüzilliyin əvvəllərində Gəncəçay hövzəsindəki kurqan qəbirləri tədqiq edən E. Resler 7 saylı kurqan qəbrin cənub hissəsində arxası üstə uzanmış vəziyyətdə dəfn edilmiş əsas mərhumun uzunbaşlılığı ilə kəskin şəkildə seçildiyini, şimal hissədə oturmuş vəziyyətdə dəfn edilən 3 fərdə aid kəllə qutularının isə braxikran olduğunu qeyd edir. Bu cür qanunauyğunluq Qarabağ kurqanlarında da müşahidə olunur. V.V. Bunak indiki Qafqaz əhalisinin antropoloji tiplərinin üç qədim element əsasında formalaşması qənaətinə gəlmişdir. Onlardan ikisi dolixokran (uzunbaş), biri isə braxikrandır. V.V. Bunak dolixokran elementlərdən birinin Şimali Qafqazda hələ yeni daş (neolit) dövründən yayıldığını və Pont tipinə aid olduğunu, digərinin isə Kaspi (Oğuz) tipi ilə bağlı olduğunu bildirir. V.V. Bunaka görə, braxikran element isə daha çox Avrasiya çöllərinin qədim əhalisi ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, indiki Ermənistan və Gürcüstan Respublikaları ərazisindən əldə edilmiş paleoantropoloji materiallar öz göstəricilərinə görə, indiki erməni və gürcülərdən kəskin şəkildə fərqlənirlər.

Soyadı, adı	Anadan olduğu yer	Milliyyəti	Təvəllüdü
Atasının adı			
Anasının adı			

UZUNLUQ ÖLÇÜLƏRİ

1. boy
2. baş
3. sifət (fizionomik)
4. sifət (morfoloji)
5. dodaqların qalınlığı
6. üst dodağın uzunluğu
7. burnun uzunluğu

ENLİLİK ÖLÇÜLƏRİ

1. baş
2. sifət
3. dodaq
4. burun

GÖSTƏRİCİLƏR

1. baş
2. sifət
3. dodaq
4. burun
5. əl
6. ayaq

FORMA

1. saçlar
2. sifət
3. dodaqlar

RƏNG

1. dəri
2. saçlar
3. gözlər

QULAQDA MƏMƏCİK

(var) (yoxdur)

GÖZDƏ EPIKANTUSUN DƏRƏCƏSİ

(1) (2) (3) (4) (yoxdur)

III TÜK ÖRTÜYÜNÜN İNKİŞAF DƏRƏCƏSİ

(1) (2) (3) (4) (5)

A= L= W=

DELTA İNDEKSİ

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov K.H. Kaspi (oğuz) antropoloji tipinin xüsusiyyətləri haqqında. "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 2003, № 2.
2. Məmmədov K. H. Qafqaz xalqlarının antropoloji tərkibi. "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 2003, №4.
3. Məmmədov K.H. Qafqazın paleoantropologiyası. Bakı Universiteti xəbərləri" jurnalı, 2003, № 2.
4. Məmmədov K.H. Azərbaycanlıların etnik antropologiyası. "Azərbaycan arxeologiyası" jurnalı, 2005, № 1- 4.
5. Абдушлишвили М.Г. "Череп из поздних погребений Самтаврского могильника" ТИЭМ Грузинской ССР. Т.8.Тбилиси, 1960.
6. Алексеев В.П. "Происхождение народов Кавказа". М.,1974
7. Алексеев В.П. Дебец Г.Ф. Краниометрия. М., 1964.
8. Антропология. Хрестоматия. М., 1997.
9. Бунак В.В. Антропометрия. М., 1941.
10. Бунак В.В. Человеческие расы и пути их образования. Журнал "Советская этнография" 1956 № 15
11. Гинзбург В. Расовые типы Средней Азии и их формирование в процессе этногенеза. Проблемы этнической антропологии Средней Азии. Ташкент,1964

12. Гумбатов К.Н. "Забытые курганы". Баку, 1998.
13. Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР // Труды института этнографии АН СССР. Т. IV., 1948.
14. Дебец Г.Ф. О принципах классификации человеческих рас.Журнал "Советская этнография" №4, 1956
15. Зубов А.А. Этническая одонтология. М., 1973
16. Касимова Р.М., Первые палеоантропологические находки в Кобыстане. Журнал "Вопросы антропологии", выпуск 46.Москва,1974.
17. Мамедов К.А. О палеоантропологии народов Кавказа. Археология, этнология, фолклористика Кавказа. Баку, 2005
18. Мамедов К.А. К этногенезу азербайджанцев (по данным антропологии). Журнал "История и ее проблемы" № 1, Баку 2006
19. Ошанин Л.В. Этногенез народов Средней Азии в свете данных антропологии. Журнал "Советская этнография" № 6-7,1947
20. Одонтология народов СССР. Москва, 1979
21. Рогинский Я.Я. Левин М.Г., Антропология. Москва, 1978.
22. Тот Т.А. Фирштейн Б.В., Антропологические данные о великом переселении народов. Москва. 1970
23. Чебоксаров Н.Н. Основные принципы антропологических классификаций. "Происхождение человека и древнее расселение человечества". ТИЭ АН СССР, новая серия, т.16, Москва, 1951

24. Хрисанфова Е.Н. Перевозчиков И.В. Антропология. М., 1999.

25. Шевченко А.В. Антропологическая характеристика средневекового населения низовий Волги. Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. Ленинград, 1980

26. K.Mamedov. The Oghuz Race and its habitat. Miras Journal. Ashgabat, 2006. № 2

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
-------------	---

MORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİN TƏSNİFATİ

Boy	16
Bədənin mütənasibliyi	20
Baş və bədənin digər nisbi göstəriciləri	21

FASILƏSİZ DƏYİŞƏN ƏLAMƏTLƏR

Dəri örtüyü	24
Tük örtüyü	27
Dəri, түk və gözlərin rəngi	30
Dərinin rəngi	31
Tüklərin rəngi	34
Gözlərin rəngi	35
Baş və sifətdəki irqi əlamətlər	37
Qan qrupları	42
Antropogenez	47
Arxantropolar (ən qədim insanlar)	50

Neandertallar (Qədim insanlar)	55
Neantropolar (müasir tipli insanlar)	59

ETNİK ANTROPOLOGIYA

Giriş	62
İrqlərin yaranmasına təsir edən amillər	68
İnsan irqlərinin təsnifatı	78
✓ Böyük irqlər	88
✓ Ağ irq	90
Lopanoid irqi	90
Atlant - Balt irqi	92
Ağ dəniz - Balt irqi	93
✓ Mərkəzi Avropa irqi	94
Aralıq dəniz irqi	95
Pamir - Fərqanə irqi	96
✓ Balkan - Qafqaz irqi	97
Assiroid irqi	98
Sarı irq	99
Şimali Asiya irqi	99
Arktika irqi	100
Uzaq şərq irqi	101
Cənubi Asiya irqi	102
✓ Amerika irqi	103
✓ Qara irq	104
✓ Avstraliya irqi	104

Veddoid irqi	105
Melaneziya irqi	106
Nəqr irqi	107
Nəqril (Piqmey) irqi	108
Buşmen irqi	110
✓ Keçid irqlər	112
Ayn irqi	112
Dravid (Cənubi Hindistan) irqi	113
Turan (Cənubi Sibir) irqi	114
Ural irqi	115
Polineziya irqi	116
Həbəş irqi	117

DÜNYA XALQLARININ ANTROPOLOJİ TƏRKİBİ

AVSTRALIYA VƏ OKEANIYA

Avstraliya	118
------------------	-----

OKEANIYA

Melaneziya	123
Polineziya	126
Mikroneziya	128
Amerika	129
Afrika	136
Avropa	140

Asiya	
Şimali Asiya (Sibir)	152
Cənubi Asiya	157
Şərqi Asiya	159
Mərkəzi Asiya	163
Cənub-Şərqi Asiya	165
Cənub-Qərbi (Ön) Asiya	169
Xəzər (Kaspi) antropoloji tipi	171
Assiroid antropoloji tipi	174
Kavkasion antropoloji tipi	175
Qara dəniz (Pont) antropoloji tipi	176
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	184

Ünvanı: Kərim Məmmədov

1985, 22 fevral Cənubi Qazaxıstan Dövlət Universiteti (Başkeçid) rayonunun Aktyayevskiyə qədər olan ərazidən anadan olmuşdur. 1990-cı ildə Leningrad (Sankt-Peterburq) Dövlət Universitetinin Şəfəq fakültetinin antropologiya və etnografiya ixtisası üzrə proqramı bitirmişdir.

1998-ci ildə "İslamşünaslıq" şöbəsinin "İslamşünaslıq" kafedrasında dini "məqalələr" mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Hal-həzrətdə Bakı Dövlət Universitetinin arxeologiya və etnografiya kafedrasında çalışır. Qafqaz və Türk xalqlarına mənşəyi, antropologiya, dini məqalələr və başqa sənədli qaynaqların, ali və orta məktəblər üçün 10-a qədər dərs əsərlərinin müəllifidir.

QANUN NƏŞRİYYATI

Bakı, AZ 1033,
Ağa Nemətulla küçəsi 44.
Tel: 567-79-56; Faks: 567-88-87
E-mail: ms@azdata.net
Web: qanun-az.com

